

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

МОВА ПРАВО БЕЗПЕКА

МОВА. ПРАВО. БЕЗПЕКА

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Орися Демська, Андрій Черняк

**МОВА. ПРАВО.
БЕЗПЕКА**

Монографія

Київ
2024

УДК 81(477):340:351.746.1

Д31

Автори:

О. М. ДЕМСЬКА, доктор філологічних наук, професор;
А. М. ЧЕРНЯК, доктор юридичних наук, професор

Рецензенти:

О. В. ЛИТВИНЕНКО, доктор політичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України;
С. М. КВІТ, доктор філологічних наук, професор

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національної академії Служби безпеки України
(протокол № 13 від 29 серпня 2024 р.)*

Демська О., Черняк А.

Д31 Мова. Право. Безпека : монографія. Київ : НА СБУ,
2024. 192 с.

ISBN

Книжка присвячена визначальним реаліям сучасного світу – мові, праву, безпеці. Через призму мови розглянуто право та безпеку. З'ясовано, що таке мовні права й мовне право; кому належать – мові чи мовцеві – права і як вони законодавчо можуть бути забезпечені. Правовий аспект мови проаналізовано в контексті мовної безпеки як частини національної безпеки. Передусім ідеться про українську мову, але також і про інші мови, які в силу різних обставин проходили через аналогічні історичні періоди або ставали причиною аналогічних подій, трагедій чи перемог.

Автори пропонують модель мовної архітектури країни з урахуванням усіх мов, які на сьогодні побутують в Україні, – державної мови, мови корінного народу, мови міжнародної комунікації, мов національних меншин, інших мов світу, – яка відповідає б інтересам національної безпеки.

Для науковців – фахівців у сфері мовознавства, права, безпеки, політології, практиків-правників, аспірантів, курсантів, студентів, а також для широкого кола читачів.

УДК 81(477):340:351.746.1

© Національна академія
Служби безпеки України, 2024
© Демська О., Черняк А., 2024

ISBN

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	6
ВСТУП.....	10
РОЗДІЛ 1. МОВНЕ ПРАВО	16
1.1. Говорити – жити.....	16
1.2. Право і мова: точка відліку	17
1.3. Студії мовного права.....	20
1.4. Невизначеність понять і термінів	23
1.4.1. Мовні та/або лінгвістичні права: про трактування терміна.....	24
1.4.2. Про термін «людські мовні права».....	27
1.5. Права мови і права мовця	29
1.6. Індивідуальні – колективні права на мову	34
РОЗДІЛ 2. МОВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО	38
2.1. Мова і закон	38
2.2. Мовне законодавство	42
2.2.1. Офіційне законодавство.....	44
2.2.2. Інституціоналізаційне законодавство	45
2.2.3. Стандартизаційне законодавство	46
2.3. Законодавче регулювання мовного поля.....	48
2.3.1. Конституція	50
2.3.2. Про забезпечення функціонування української мови як державної.....	52
2.3.3. Про застосування англійської мови в Україні	57
2.3.4. Інші закони та мова (мови)	60
2.3.5. Рішення Конституційного Суду України.....	64
2.3.6. Хартія і державна мова	68
Розділ 3. МОВНА БЕЗПЕКА.....	71
3.1. Мова – Право – Безпека.....	71
3.2. Між безпекою та безпечністю	77
3.2.1. Придністровський конфлікт	78
3.2.2. Конфлікт у Хорватії	79

3.2.3. Конфлікт у Косово	81
3.2.4. Конфлікт у Північній Македонії	82
3.3. Сутність безпекових понять	83
3.3.1. Безпека	85
3.3.2. Небезпека	87
3.3.3. Виклик, ризик, загроза	89
3.4. Мова – Безпека – Небезпека	91
3.5. Мова в небезпеці	95
3.5.1. Граматика	96
3.5.2. Словник	99
3.5.3. Наслідки мови в небезпеці	104
3.6. Небезпека в мові	109
3.6.1. Нейтралітет, армія, зброя. Крим і мова	110
3.6.2. 2014	112
3.6.3. Лінгвізм і лінгвоцид	115
3.7. Мова і безпека простору	122
ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ: Безпечний мовний світ	130
ДОДАТКИ	134
Додаток А. Конституція України	134
Додаток Б. Структура Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»	137
Додаток В. Вибрані закони України	140

Воїнам присвячуємо

ПЕРЕДМОВА

Питання, порушене в книжці Ориси Демської та Андрія Черняка «Мова. Право. Безпека», стосовно значення української мови в контексті національної безпеки запізнилося, як мінімум, на 33 роки, від часу розвалу Радянського Союзу. Адже мова виступає не лише метафорою «культурного коду нації», але також відіграє важливу роль інтеграції суспільства, передачі національної культурної спадщини та розвитку політичної культури. Так, попри тривале домінування російської мови навіть у часи незалежної України, усі реформи й різноманітні позитивні суспільні зміни завжди пов'язувалися не з російською, а саме з українською мовою.

З кінця 1980-х років, під час так званої «перестройки» в СРСР, вибухоподібний розвиток самвидаву, який уже не підпільно передавався з рук у руки, а вільно продавався в українських обласних центрах і не тільки, справляючи величезний вплив на формування державної самосвідомості українців, відзначався своєю тотальною україномовністю. Студентська революція на граніті 1990 року принесла українську мову й українську національно-визвольну символіку в політичне життя Києва та всієї України.

Іноземні експерти, передусім соціологи, на початку 1990-х років із подивом відзначали феномен, коли переважна більшість російськомовних українців під час опитувань називала рідною мовою українську. Дослідники не мали щодо цього раціональних наукових пояснень. Тому й західні політики тоді закликали до лояльності та консервації всіх (пост)радянських проявів суспільно-політичного життя вже незалежної України. Зокрема в політичних науках Сполучених Штатів Україну в той час концептуально віднесли до Євразії, тобто до того геополітичного ареалу, де мала б домінувати росія.

Однак українська політична культура невпинно розвивалася. Під час Помаранчевої революції (2004) Майдан став для всіх учасників місцем для висловлення своїх думок і сподівань

саме українською мовою. Про це писали Тімоті Гартон Еш і Тімоті Снайдер у статті «The Orange Revolution» у виданні «The New York Review of Books» 25 квітня 2005 року. Водночас міжнародні організації, які мали свої представництва в Україні, намагалися вживати у своїй роботі різні мови (відповідно, українську та російську) і навіть різну політичну символіку (помаранчеву і біло-синю) у різних регіонах України.

Це було можливим лише тому, що сама Українська держава дуже довго не мала послідовної політики стосовно захисту національних інтересів, зокрема в культурній сфері. Українське політичне, економічне та культурне життя корумпували як російська федерація, що продовжувала впливати на Україну як частину пострадянського простору й деяких представників українського політикуму, так і свої ж олігархи з їхніми (пост)радянськими російськомовними смаками.

Не випадково автори книжки «Мова. Право. Безпека» присвячують свою працю українським воїнам: гібридна війна, що її веде росія проти України протягом століть, у 2014 році стала справжньою, а 24 лютого 2022-го – повномасштабною.

Ми можемо також стверджувати, що ця війна розпочалася ще 1632 року, коли росіяни вперше палили українські книжки саме за давню українську мову, якою їх друкували. Пізніше, через 300 років, у 1932–1933 роках російські комуністи зробили спробу знищення української мови разом з її носіями – українськими селянами – засобами Голодомору. Тобто русифікація була основою російської політики стосовно України.

Орися Демська та Андрій Черняк розглядають правовий статус української мови («від мови колишньої радянської республіки до мови держави») у міжнародному й історичному контекстах, наводячи паралелі відродження національних мов із досвідом боротьби за незалежність і деколонізацією політичного життя.

Вони простежують розвиток мовного законодавства в Україні від Закону «Про мови в Українській РСР» (1989) до теперішніх конституційних основ і всіх законів, де згадується мовна тематика. Також обговорюють студії мовного права, які, на думку авторів, перебувають на етапі свого становлення, юридичну

лінгвістику, мовні права як частину людських прав, права мови й права мовця, індивідуальні та колективні права на мову, мовну безпеку і небезпеку, пов'язують мову, право й власне національну безпеку держави. У додатках книжки можна знайти відповідні норми українського законодавства, якими ми послуговуємося в повсякденному житті.

Окрема увага приділена європейському законодавству, зокрема Європейській хартії регіональних мов або меншин. Оріся Демська й Андрій Черняк визначають низку суперечностей у некоректному перекладі українською. Такий варіант могли зумисне поширювати замість правильного перекладу, що залишався в паперовому вигляді. На це свого часу вказував професор Володимир Василенко, відомий дипломат і юрист-міжнародник, автор концепції екзистенційного протистояння України та росії. У книжці розглядаються дійсний зміст цього документа та неоднозначність його сприйняття в Європейському Союзі.

Можна було б приділити більше уваги абсурдним перипетіям і спекуляціям в українському політичному контексті, які призводили зокрема до обґрунтування необхідності забезпечення ще більших прав російської мови як мови національної меншини, яка з цих причин нібито потребує захисту. Однак російська мова після кількох століть русифікації українців не може належати до загрожених (меншинних) мов, на які звертає увагу згадана Хартія.

Розглядаючи проблематику безпеки й безпечності у ставленні до мовного питання, автори згадують Придністровський конфлікт і війну на Балканах, зокрема події в Хорватії, Косово та Північній Македонії. Поступова втрата українських позицій у Криму також пов'язана з безпечним ставленням до української мови як державної. Це був важливий індикатор фактичної відсутності державної політики України стосовно Криму. Важливо, що Оріся Демська й Андрій Черняк простежують безпосередній зв'язок: якщо державна мова в небезпеці, це означає, що в небезпеці також національна безпека держави.

Замість висновків автори пропонують концепцію безпечного мовного світу, який мав би включати українську як

державну, кримськотатарську як мову корінного народу, англійську як мову міжнародної комунікації, мови національних меншин як право громадян на збереження та розвиток своєї самобутності.

Причому державна мова виступає спільною цінністю, створюючи успішний проєкт майбутнього, комунікаційні і навіть філософські підстави для єдності та порозуміння як можливість для всіх українських громадян мати «спільну мову». Така перспектива для української мови як ключової складової національної безпеки Української держави, разом із можливостями для життєдіяльності інших мов, що побутують в Україні, включно з опануванням різних мов світу, – саме те, що потрібно українському суспільству сьогодні.

Сергій КВІТ,

доктор філологічних наук,
професор Національного університету
«Києво-Могилянська академія»

*Хто або що може мати права?
Самі мови можуть мати права на використання,
розвиток та збереження. Як альтернатива
або додатково люди чи спільноти можуть мати
права на використання, розвиток або збереження мов.*

Тове Скутнабб-Кангас

ВСТУП

«Неперевершена військова стратегія – зруйнувати плани та стратегії супротивника, – пише Сунь-дзи у книжці “Мистецтво війни”, – дещо слабша – атакувати ворожі союзи та сув’язі; ще гірша – нападати на армію ворога; і найгірша – кидатися на укріплені мури міста»¹.

Живучи на «кривавих землях» і розуміючи, що війна – збройна, економічна, політична, культурна, мовна – є незмінною частиною життя сучасних українців щонайменше із XVII століття, мусимо весь час відповідати собі на запитання: яка наша стратегія перемоги у війні, що має понад сотню облич і триває понад сотню років? Одне із сотні цих облич – мова. Українська мова – це мова людей, які живуть на Сході Європи. Про мову ця книжка, але також про мовне право та безпеку.

Сучасний стан речей засвідчує, що головний принцип неперевершеної стратегії – зруйнувати плани та стратегії супротивника – вдалося виконати. Колонізаторський план та стратегія – української мови не було, нема і бути не може – не просто далекі від реалізації, а остаточно зруйновані на зламі XX і XXI століть.

Кай Л. Чан (Kai L. Chan) у 2016 році опублікував дослідження «Індекс сили мови» / «*Power Language Index*»², де (чи має

---

¹ Сунь-дзи. Мистецтво війни. Львів : Видавництво Старого Лева, 2023. С. 19–20.

² Kai L. Chan. Power Language Index. URL: http://www.kailchan.ca/wp-content/uploads/2016/12/Kai-Chan_Power-Language-Index-full-report_2016_v2.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

нас це дивувати?) українська мова опиняється на 37-й позиції з таким самим показником як тайська і фінська; через дві позиції далі йде грецька; всього в індексі 124 мови разом з усіма мовами Китаю й Індостану. Коли ж мови Китаю й Індостану об'єднали, українська опинилася на 28-й позиції.

Індекс сили мови (Індекс PLI) – це оцінка впливу, значущості мови в масштабах усього світу. Представлені 124 мови згідно з їхньою загальною впливовістю, а також з урахуванням потенціалу, який мова має для відкриття можливостей у контексті географії, економіки, комунікації, знань і засобів масової інформації та дипломатії³.

Не вкрай суб'єктивні, такі, що важко піддаються ідентифікації, краса чи мелодійність, а чіткі параметри, через які можна зрозуміти спроможність мови та, відповідно, культури, – це «географія: можливість подорожувати; економіка: можливість брати участь в економічній діяльності; комунікація: можливість вести діалог з іншими; знання та засоби масової інформації: можливість засвоювати знання та інформацію; дипломатія: можливість брати участь у міжнародних відносинах»⁴. Кожен із критеріїв має свої ідентифікатори, з допомогою яких устанавлюють силу мови в сучасному світі. Отже, за спроможністю, силою, впливовістю українська серед перших п'ятдесяти мов світу.

Сила мови безпосередньо пов'язана з її економічною спроможністю. Аналіз ринку мовних послуг⁵ показує, що у 2022 році обсяг світового ринку мовних послуг сягнув понад 71 мільярд доларів США й очікувано зростатиме приблизно на 7,2 % з 2023

---

³ Kai L. Chan. Power Language Index. URL: http://www.kailchan.ca/wp-content/uploads/2016/12/Kai-Chan_Power-Language-Index-full-report_2016_v2.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

⁴ Там само.

⁵ Language Services Market Size, Share & Trends Analysis Report By Services (Translation Services, Localization Services, Interpreting Services, Other Services), By Vertical, By Region, And Segment Forecasts, 2023 – 2030. URL: <https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/language-services-market-report> (дата звернення: 20.04.2024).

до 2030 року. Однією з причин⁶ такого зростання є мовна політика, зорієнтована на національні інтереси.

Багато країн і регіонів у світі запровадили мовну політику, що зобов'язує компанії й організації пропонувати інформацію та послуги певними мовами. Дотримання цієї політики є рушійною силою світового ринку⁷.

Цікава реакція ринку на посилення національно зорієнтованої мовної політики та мовного планування. Виявляється, не глобалізація з однією мовою для всіх, а глокалізація⁸ (поєднання глобального і локального) з багатьма мовами диктує економічні правила гри й опосередковано безпекові, культурні, політичні умови життя. Глокалізаційна стратегія, як найбільше обґрунтована цінністю мови для її носіїв, слугує посиленню мов і мовної та культурної строкатості світу. Натомість мовна уніфікація, продиктована глобалізацією, спричиняє послаблення національних або етнічних мов і далі їхнє зникнення, а відповідно, зникнення культури, пов'язаної з певною мовою, і врешті – зникнення спільноти, яка ідентифікує себе з певною мовою.

«Якби якийсь народ відмовився від своєї мови, це означало б, що він відмовляється від самого себе. Ясно, що такого бути не може. Історія досі не знає прикладів добровільної відмови народів від самих себе, тобто добровільного самогубства народів. Не було і не може бути такого ніколи, як не може людство хотіти самознищитися»⁹.

---

⁶ Іншою передумовою зростання мовного ринку є збільшення кількості іноземних студентів та іммігрантів у різних країнах, що посилює попит на мовне навчання та послуги перекладу для освітніх та імміграційних цілей.

⁷ Language Services Market Size, Share & Trends Analysis Report By Services (Translation Services, Localization Services, Interpreting Services, Other Services), By Vertical, By Region, And Segment Forecasts, 2023 – 2030. URL: <https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/language-services-market-report> (дата звернення: 20.04.2024).

⁸ Glocalization. URL: <https://www.britannica.com/money/glocalization> (дата звернення: 20.04.2024).

⁹ Дзюба Іван. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 173.

У надзвичайно складному, невизначеному, сповненому загроз світі першої чверті ХХІ століття перед мовою стоять вкрай неординарні завдання, є надзвичайно багато викликів, але водночас і стільки ж можливостей. Спектр пропозицій: від зберегти традиційне сприйняття мови і традиційні інструменти її захисту до експансії у світовий культурний простір та на ринки мовних товарів і послуг. Найгірший шлях – обирати щось одне: традиційність або нетрадиційність. Набагато продуктивніше йти інклюзивним шляхом, поєднуючи традиційне, модерне, пост- і метамодерне. Однак саме таке рішення потребує розуміння зобов'язань і можливостей головної мови держави в багатомовній країні.

Політична, економічна, культурна і якнайбільше екзистенційна впливовість мови та її спроможність до майбутнього зумовлені двома базовими чинниками: добре впорядкованим правовим мовним полем і гарантуванням мовної безпеки в межах національної безпеки. Мовне право та національна безпека – дві теми нашої книжки «*Мова. Право. Безпека*». Мовне право й безпека міцно переплетені в житті людини та спільноти: *мовне право* покликане регулювати суспільну поведінку індивіда (індивідів), пов'язану з мовою, детерміновану мовою. Щоби сформулювати передумови гарантування *національної безпеки*, потрібні закони. Лише у стані безпеки може йтися про належне дотримання законів і гарантування реалізації прав людини та спільноти.

Два тематичні блоки – право та безпека – з'єднані мовою. Передусім ідеться про українську мову, але також і про інші мови, які в силу різних обставин проходили через такі самі історичні періоди або ставали причиною таких самих подій, трагедій чи перемог.

У 1989 році зі змінами в Конституції українська мова отримала статус державної. Стаття 73 декларувала: *державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова*¹⁰. Навіть пропри те, що далі йшлося, що *Укра-*

---

¹⁰ Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР від 27.10.1989 № 8303-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8303-11#Text> (дата звернення: 24.04.2024).

їнська РСР забезпечує вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР, жереб державності української мови було кинуте. Розпочався її понад тридцятилітній транзит від міноритарної та маргіналізованої мови колишнього союзу радянських республік через *de jure* мову з державним статусом до *de jure* і *de facto* державної мови України.

Складний шлях від мови колишньої радянської республіки до мови держави якнайбільше втілюється у практиках формування мовного права й мовного законодавства. Перший тематичний блок книжки власне присвячений окресленню змісту *студій мовного права*; поясненню відмінності між *юридичною лінгвістикою*, увага якої зосереджена на мові права, та *студіями мовного права*, фокус яких перебуває у сферах мовного права, мовного законодавства та мовних прав. Чи не найбільше ускладнює розгляд цієї проблематики те, що *студії мовного права* перебувають на етапі становлення, коли терміни й поняття неусталені, а кордони галузі більше, ніж невизначені. Немає чіткого розуміння, хто або що має мовні права: індивід, спільнота, держава чи сама мова; які права: мовні, лінгвістичні чи людські; індивідуальні і/або колективні. Єдине, про що вже сьогодні можна говорити як про довершений факт і послідовно аналізувати, – це законодавчі рішення у сфері мови, зокрема базовий галузевий Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної», інші закони, що безпосередньо або опосередковано регулюють мовну поведінку членів спільноти, рішення Конституційного Суду України, міжнародні документи. Головне, заради чого написана ця книжка, – це поставити запитання щодо формування рамок для вивчення мовного права, принципів його створення, шляхів удосконалення, а також підходів до гармонізування міжнародного та національного мовного права тощо.

Зв'язок індивіда та спільноти з мовою чи не найсильніший і найемоційніший. Такою є природа мови, що визначає її складні ролі в нашому світі. Дії навколо мови – ідеальний інструмент породження хаосу; право, особливо справедливе, – найкращий інструмент формування балансу, упорядкованості, безпеки з тривалою перспективою.

«Дослідники відзначають, що війни, на жаль, були притаманні всім людським цивілізаціям, що існували й існують на землі. За підрахунками фахівців, починаючи з 3600 року до н. е., у світі відбулося приблизно 14 600 воєн. Стверджують, що в людській історії було лише близько 300 років без війни»¹¹.

Щоби вижити в небезпечному світі, потрібні не лише дії, спрямовані на досягнення безпеки, зокрема й мовної, а передусім комплексні безпекові стратегія та мовна доктрина. Для розроблення таких стратегії та доктрини необхідно розуміти, що таке *мовна безпека*, у чому полягає *мовна небезпека*, які обриси мають виклики, ризики, загрози, пов'язані з мовою. З огляду на це ми розглядаємо мову в таких двох ракурсах: коли сама мова перебуває в небезпеці та коли мова стає причиною небезпеки, що це означає та які безпекові наслідки має. У зв'язку з цим у межах вивчення мовного права у книжці мовна безпека розглянута як елемент національної безпеки, а також поставлена мета сформуванню *рамку безпекових мовних студій*, у фокусі уваги яких повинні бути мова, мовні процеси, соціальні мовні процеси, які впливають і генерують події, явища, зв'язки у сфері *національної безпеки*.

Тематика книжки пов'язує визначальні реалії людського світу: *мову, право, безпеку*, а також двох авторів: філолога і правника, кожного зі своєю оптикою, науковим і життєвим досвідом, але поєднаних одним сильним зв'язком – українською мовою. Мовою своїх предків і нащадків. Саме погляд у майбутнє став ідейною передумовою написання цієї книжки.

---

¹¹ Корсунський С. Як нації відновлюються: досвід Східної Азії. Харків : Vivat, 2023. С. 5.

Розділ 1

МОВНЕ ПРАВО

1.1. ГОВОРИТИ – ЖИТИ

ВВС-новини 28 вересня 2001 року вийшли із заголовком «*Бельгійської аварії можна було уникнути*». За день до публікації на залізничній станції біля Пекро (Pécrot) зіткнулися два поїзди. Слідство визначило дві головні причини наймасштабнішої за чверть століття аварії, яка сталася за 26 км на схід від Брюсселя. Одна з них – лінгвістична¹². Залізничники розмовляли різними мовами – французькою та нідерландською, неоднозначно розуміючи один одного. Кожен однією з трьох офіційних мов Бельгії, поширених у чотирьох мовних регіонах, визначених Конституцією: франкомовному, нідерландськомовному, двомовному регіоні Брюсселя (столиці) та німецькомовному. Не загальнодержавні закони, а декрети парламентів французької, фламандської та німецької спільнот регламентують те, як саме і якою мовою послуговуватися в кожній адміністративній спільноті та регіоні¹³ Бельгії. Усі призвідники трагедії, розмовляючи різними офіційними мовами, у такий спосіб реалізували свої мовні права, як виявилось, забезпечені не дуже ефективним законодавством і не надто безпечною мовною політикою. Остання в «намаганні примирити протилежні позиції антагоністичних груп обернулася поступовим поділом країни на дві майже одномовні частини, сполучені двомовною столицею, яка дедалі більше ставала головним тереном мовного конфлікту»¹⁴ й небезпеки. Катастрофа біля Пекро явила нам конфлікт

---

¹² Гаджієв Рустам. Лінгвістика на карті світу. Непорозуміння, кримінал та інтриги в різних мовах. Київ : Віхола, 2022. С. 142–143.

¹³ Див. також: Василенко В. Юридична регламентація статусу офіційної (державної) мови у практиці європейських держав. *Право України*. 2016. № 3. С. 78.

¹⁴ Кулик Володимир. Мовна політика в багатомовних країнах. Закордонний досвід та його придатність для України. Київ : Дух і Літера, 2021. С. 64.

між правом на життя і правом на мову. У точці зіткнення цих двох прав зникла безпека.

Головні потреби людини щодо гідного та безпечного життя становлять основу людських прав. Коли в системі правових координат з'являється людина, разом із нею буде й мова, рано чи пізно народиться ідея *мовного права*. «Мовні права», «лінгвістичні права», «людські мовні права», «лінгвістичне законодавство», «мовні права людини», «мовне законодавство» – це короткий список головних термінів сфери, де мова перетинається з правом, законом, безпекою.

1.2. ПРАВО І МОВА: ТОЧКА ВІДЛІКУ

Кожна історична парадигма мислення пропонує свої розуміння, трактування, визначення поняття «*право*», але навіть сьогодні годі шукати завершеної впорядкованості в його розумінні, трактуванні та визначенні. Хоча юридичне співтовариство досягло певного консенсусу щодо феномену *права*, важко стверджувати, що існує його завершена термінологічна визначеність, особливо, якщо йдеться про сферу людської мови. Такий стан речей зумовлений, по-перше, надзвичайно складною природою *права*:

право настільки складний, багатогранний, багатомірний і багаторівневий феномен, у якому так тісно переплітаються духовні, культурні й етичні засади, внутрішньодержавні та міжнародні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина та цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституційно-нормативні утворення і правові відносини, що втиснути все це в рамки якоїсь універсальної дефініції просто неможливо¹⁵.

По-друге, перешкоджають подоланню відмінностей, а подекуди й доволі гострих суперечностей щодо понять «*право*»

---

¹⁵ Загальна теорія права : підручник / за загальною редакцією М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 28.

і «*права*» у сполученні з поняттям «*мова*» різні дослідницькі підходи правників і лінгвістів. Крім того, явно не сприяє єдності думок і практик складний стан речей довкола мови (мов) і мовців, стан часто далекий від ідеального «співіснування людей без убивства»¹⁶.

Щоби додатково не загострювати проблеми розуміння поняття права, свідомо оминемо тривалу дискусію теоретиків-юриспрудентів щодо трактування цього явища. За точку відліку в студіях *мовного права* оберемо визначення слова «*право*» в академічному *Словнику української мови*¹⁷ (2012 р.), терміна «*право*», яким послуговуються автори підручника «*Загальна теорія права*»¹⁸, і поняття *права*, запропонованого С. Головатим у книжці «*Щодо мови правничої*»¹⁹.

Словник української мови (2012 р.) розуміє значення слова «*право*» як: «1. Система встановлених, або санкціонованих державою (державами) загальнообов'язкових норм і правил, які регулюють стосунки людей у суспільстві (міжнародному співтоваристві), а також сукупність законів і постанов держави, що стосуються якої-небудь галузі суспільного устрою. // Наука, яка вивчає ці норми. // Навчальна дисципліна такого змісту. [...] 2. Надана законами держави можливість робити, здійснювати що-небудь. [...] 3. Можливість діяти, чинити що-небудь, користуватися чимсь. 4. Причина, підстава. [...] *Моральне право* (підстава робити що-небудь або не робити чогось, яка впливає з моральних принципів і норм поведінки, прийнятих у певному суспільстві або в якомусь колективі). 5. Документ, який засвідчує офіційний дозвіл на щось»²⁰.

---

¹⁶ Гадамер Ганс-Георг. Істина і метод. Основи філософської герменевтики / переклад з німецької Миколи Кушніра. Київ : Юніверс, 2000. С. 133–140.

¹⁷ Словник української мови / відповідальний редактор В. В. Жайворонок. Київ : ВЦ «Просвіта», 2012. 1316 с.

¹⁸ Загальна теорія права : підручник / за загальною редакцією М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 391 с.

¹⁹ Головатий Сергій. Щодо мови правничої. Київ : «Наш Формат», 2024. 1016 с.

²⁰ Словник української мови / відповідальний редактор В. В. Жайворонок. Київ : ВЦ «Просвіта», 2012. С. 860.

Під терміном «*право*» автори підручника «*Загальна теорія права*» узагальнено «(1) розуміють систему соціального регулювання, яка характеризується певними ознаками – нормативністю, визначеністю, забезпеченістю державою тощо. [...] (2) соціально-правові домагання людей – право кожної людини на життя, право на повагу до її гідності, право на особисту недоторканність тощо. [...] (3) похідна від “об’єктивного права” міра поведінки окремих осіб, або ж іншими словами – набуте право, що виникає на підставі закону, іншого нормативного акта чи договору»²¹.

Поняття «*право*» визначено як «1. ідеал справедливого; [...] 2. корпус приписів / норм / правил, які містяться в актах писаного права, а також звичаї або практики, і все це спільнота визнає як ті, що регулюють поведінку її членів і додержання чого спільнота може забезпечувати, накладаючи санкції; 3. абстрактна ідея стосовно того, що його комусь належить мати за природою, приписами або традицією; те, що комусь є належне морально або юридично; 4. ділянка знань, науки, професійної діяльності»²².

Усі три підходи у визначенні слова, терміна і поняття «*право*» пропонують розуміти й описувати його як «систему соціального регулювання» або об’єктивне право, «можливість діяти, чинити що-небудь, користуватися чимось» або суб’єктивне право; «соціально-правові домагання людей» або фундаментальні людські права: право на повагу, на свободу слова, на мову тощо. На відміну від слова і поняття, визначення терміна не містить значення «галузь знань». Лише у структурі значення слова «*право*» додатково пояснено словосполучення «*моральне право*» і зафіксоване значення «документ як письмовий доказ, що має юридичну силу».

Поєднання семантики слова, терміна й поняття утворює певну значеннєву систему під назвою «*право*», що найзагальніше може бути описане як юридичні й етичні інструменти,

---

²¹ Загальна теорія права : підручник / за загальною редакцією М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 43–44.

²² Головатий Сергій. Щодо мови правничої. Київ : «Наш Формат», 2024. С. 854–858.

через які сучасні суспільства регулюють взаємодію між своїми членами; «правила стосовно того, що дозволено людям або що належить людям згідно з якою-небудь правовою системою, соціальною конвенцією або етичною теорією»²³.

У межах студій *мовного права* розуміння феномену *права* доповнює мовний чинник. Якщо право узагальнено покликане регулювати суспільну взаємодію між членами спільноти, то, відповідно, *мовне право* повинно регулювати суспільні відносини, пов'язані з мовою, детерміновані мовою, встановлювати правила стосовно того, що дозволено людям або що належить людям і їхнім мовам. *Мовне право* постає елементом національної системи права, проявляє себе і як об'єктивне, і як суб'єктивне право, а також як соціально-правові домагання людей щодо мови. Важливою кваліфікативною ознакою *мовного права* є те, наскільки воно «визнає та закріплює одночасно і мовні права (або права мови), і фундаментальне право всіх осіб на лінгвістичну відмінність»²⁴ (людські мовні права, або права людей на мову). Чим краще воно це робить, тим далі заходить у майбутнє, тим футуристичнішим воно є. Інакше кажучи, *мовне право* повинно одночасно охоплювати і права мови, і права мовця, і мовної групи; забезпечувати багатомовний світ якісними інструментами досягнення та гарантування безпеки з погляду не лише сьогодення, а й майбутнього.

1.3. СТУДІЇ МОВНОГО ПРАВА

Щонайменше дві міждисциплінарні галузі виникли на перетині лінгвістики і права: *правнича лінгвістика* й *студії мовного права*. У межах першої перебувають дослідження мовного аспекту юриспруденції, зокрема:

---

²³ Rights. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/rights/> (дата звернення: 26.04.2024).

²⁴ Turi Joseph-G. Linguistic Legislation. Introduction. *The Encyclopedia of Applied Linguistics* / Carol A. Chapelle (ed.). Blackwell Publishing, 2013. P. 3480.

«1) мова як найважливіший засіб правової комунікації, засіб правового пізнання та засіб передачі правової інформації у суспільстві; 2) засоби мовного вираження правових понять і категорій на різних рівнях: лексичному, лексико-семантичному, граматичному; 3) генеза та історія розвитку мови права; 4) функціонування мовних одиниць у юридичному мовленні; 5) лінгвостилістичні особливості юридичного тексту, його жанри і різновиди»²⁵.

Українська правнича мова, літературна мова права, правнича лексикографія, юридична термінологія та ін. перебувають у фокусі уваги юридичної лінгвістики й представлені як невеликими за обсягом публікаціями, так і фундаментальними монографічними працями, серед яких найбільшою за обсягом (понад тисячу сторінок) і найновішою за датою видання (2024 р.) є монографія С. Головатого «Щодо мови правничої»²⁶. На відміну від правничої лінгвістики, предметами розгляду в *студіях мовного права* є мовне право, мовне законодавство, мовні права.

Людські права відображають головні потреби людини, стосуються рівності, гідності, поваги, свободи й справедливості та виступають компонентом як національної, так і міжнародної системи права. *Мовні права* як частина людських прав передусім стосуються права людини або спільноти на використання та збереження своєї / обраної мови в різних сферах життя. Належне забезпечення мовних прав передбачає формування системи *мовного законодавства* як інструменту захисту індивідуальних і колективних мовних прав, досягнення індивідуальної та колективної безпеки і, як наслідок, національної безпеки.

«...сила поняття “право” (як суб’єктивне право right) завжди матиме сенс лише тоді, коли між цим поняттям та самою юридичною системою є нерозривний зв’язок»²⁷.

²⁵ Артикуца Н. В. Правнича лінгвістика – новий перспективний напрям міждисциплінарних досліджень. URL: ukma.edu.ua (дата звернення: 27.04.2024); див. також: Гребенюк А. В. Правнича лінгвістика: поняття, мета, функції та завдання. *Вісник кримінального судочинства*. 2020. № 3–4. С. 160–167.

²⁶ Головатий Сергій. *Щодо мови правничої*. Київ : «Наш Формат», 2024. 1016 с.

²⁷ Головатий С. *Про людські права : лекції*. Київ : Дух і літера, 2016. С. 34.

Студії мовного права перебувають у процесі свого становлення. Звідси далека від сформованої дослідницька мова та невизначеність базових понять і термінів. Ситуацію ускладнює дуальна природа мови, яка, з одного боку, постає самодостатньою сутністю з власними правами. Однак, з іншого боку, права мови може реалізувати винятково людина-мовець. З'ясовуючи питання про те, кому належать мовні права, Тове Скутнабб-Кангас (Tove Skutnabb-Kangas) запитує: «Хто або що може мати права?» – і відповідає: «Самі мови можуть мати права на використання, розвиток та збереження», і продовжує: «Як альтернатива, або додатково, люди чи спільноти (індивіди, групи, народи, організації або держави) можуть мати права на використання, розвиток або збереження мов»²⁸. Виходить, що права можуть мати всі – і мова, і людина-мовець, і спільнота. Інакше кажучи, йдеться про мовні права самої мови, про мовні права як особисте благо²⁹, про мовні права групи.

Понятійна й термінологічна невизначеності переважно зумовлені станом речей, який зазвичай маємо на етапі становлення будь-яких студій. Почасти сильним, а частково слабим аспектом студій мовного права є глобалізація галузі, здомінованої англійською мовою. Деякі дослідження проводяться у сфері, так би мовити, локальній, національній, а частина – глобальній, міжнародній. Перші реалізують себе зазвичай національними мовами. Другі, переважно, – англійською, яка для когось є мовою рідною, функціонально першою і мовою професії; а для інших – іноземною і лише фаховою. Перші безпосередньо або опосередковано досліджують мовні права з позиції світової мови – англійської. Другі – з позиції мов з іншими статусами, спектр яких надзвичайно великий: від, наприклад, таких як французька, іспанська, арабська, китайська до таких, що перебувають на межі зникнення, як-от: гагаузька, ірландська чи ромська.

---

²⁸ Skutnabb-Kangas Tove. Language rights. *Society and Language Use. Handbook of Pragmatics Highlights* / edited by Jürgen Jaspers, Jef Verschueren, Jan-Ola Östman. John Benjamins Publishing, 2010. P. 215.

²⁹ Klynitskyi I. Language rights and official language in constitutionalism. Do bilingual states give us more rights for our language? *Scientific Journal of Bielsko-Biala School of Finance and Law*. 2022. № 26(4). P. 158.

Репертуар праць англійською мовою охоплює складний світ різних правових і політичних систем, різних культур та історії. Тематична диференційованість залежить від того, яка мова перебуває у фокусі уваги: мова більшості або меншості, з офіційним статусом або без такого статусу тощо. Не менш важливо також і те, що «лінгвістичні права залишаються динамічною сферою, яка залежить від [...] соціально-політичних змін і технологічного прогресу»³⁰. Ураховуючи це, важливим є чітке означення термінів і вироблення мови опису.

1.4. НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Сучасні студії мовного права послуговуються такими базовими термінами: «мовні права» / «*language rights*», «лінгвістичні права» / «*linguistic rights*», «мовні права людини», «людські мовні права» / «*language human rights*», «людські лінгвістичні права» / «*linguistic human rights*», які часто вживають (однак не надто коректно) як синонімічні.

«Мовні права» є основним терміном студій. Найзагальніше під мовними правами розуміють принципи та норми індивідуальної і/або колективної мовної поведінки в приватній і/або публічній сферах життя. Йдеться про надання мові певного статусу, про вибір мови / мов спілкування, про захист, розвиток, вивчення мови / мов та ін.

Український досвід засвідчує перевагу терміносполуки «мовні права», що об'єднує два терміни: «мовні права» і «лінгвістичні права». *Ad hoc* статистична оцінка вживаності конструкцій «мовні права» щодо «лінгвістичні права» у пошуковому сервісі Google дала результат 38 600 000 проти 3 320 000 за 12 березня 2024 року. Практично те саме маємо в англійськомовних студіях, де «всі права, які люди або спільноти мають стосовно мови (власної або інших) – це лінгвістичні або мовні права.

---

³⁰ Abdul Awal. The Evolution of Linguistic Rights Throughout History and the Major Milestones. *Indonesian Journal of Advanced Research (IJAR)*. 2023. Vol. 2. № 9. P. 1317–1334.

Ці два терміни здебільшого є синонімами»³¹. Крістіна Братт Паулстон (Christina Bratt Paulston) продовжує ще категоричніше:

«Три терміни широко використовують у літературі для позначення цієї галузі, – “мовні права” / “language rights”, “лінгвістичні права” / “linguistic rights” та “людські лінгвістичні права” / “linguistic human rights”. Вражаюча нестача визначень існує в літературі; ці три терміни зазвичай використовують як синоніми. Крім того, вони можуть відрізнятися в законодавствах різних країн, що призводить до відсутності загальноприйнятого стандартного визначення»³².

1.4.1. Мовні та/або лінгвістичні права: про трактування терміна

Популярні та багатьма цитовані визначення *лінгвістичних прав* Сузанни Манчіні (Susanna Mancini) і Бруно де Вітте (Bruno de Witte) та *мовних прав* Альберта Чена (Albert Chen) засвідчують доволі типову ситуацію більшої варіативності описуваних термінопонять, ніж їхньої відмінності. Обидві цитати сходяться на праві індивідів та/або мовних спільнот на власну мову або на вибір бажаної мови спілкування; крім того, задають каталог прав, які забезпечують реалізацію фундаментального права людини на мову.

Сузанна Манчіні та Бруно де Вітте:

«Базове лінгвістичне право – це право розмовляти своєю мовою, або, точніше, мовою власного вибору. Зasadниче право супроводжують або можуть супроводжувати додаткові права, без яких право розмовляти своєю мовою стає менш цінним для своїх вигодонабувачів. Це такі допоміжні права як: право на розуміння іншими (наприклад, органами державної влади), право на переклад з інших мов (наприклад, під час зустрічі або судового розгляду,

---

³¹ Skutnabb-Kangas Tove. Language rights. *Society and Language Use. Handbook of Pragmatics Highlights* / edited by Jürgen Jaspers, Jef Verschueren, Jan-Ola Östman. John Benjamins Publishing, 2010. P. 212.

³² Paulston Christina Bratt. Language Policies and Language Rights. *Annual Review of Anthropology*. 1997. Vol. 26. P. 75.

на якому говорять іншими мовами), право змушувати інших розмовляти своєю мовою і право вивчати мову»³³.

Альберт Чен:

«Мовні права – це права індивідів та мовних груп на невтручання держави або сприяння з боку держави у використанні власної мови, її збереженні та виживанні в майбутньому, в отриманні інформації та державних послуг рідною мовою, забезпечення реалізації нею інших законних прав, прав людини (наприклад, право голосу, право на справедливий суд, право на отримання освіти, право на працевлаштування), недискримінація за ознакою мови»³⁴.

Визначення мовних прав Сузанни Манчіні та Бруно де Вітте, які вказують, що вони «...настільки фундаментальні, що кожна людина має їх тільки тому, що є людиною, настільки невід’ємні, що жодна держава не має права порушувати їх, [...] необхідні, щоб індивіди та групи могли жити гідним життям»³⁵, доповнює терміном «людські лінгвістичні права» / «*linguistic human rights*» (LHRs) Тове Скутнабб-Кангас:

«Тільки ті мовні права є людськими лінгвістичними правами, які настільки фундаментальні, що кожна людина має їх тому, що людина – це людська істота, настільки невід’ємні, що будь-якій державі заборонено їх порушувати, і які необхідні для індивідів та груп, щоби жити гідним життям»³⁶.

---

³³ Mancini Susanna and de Witte Bruno. Language Rights as Cultural Rights – a European Perspective. *Cultural Human Rights* / Francioni Francesco and Scheinin Martin (eds.). Leiden & Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2008. P. 248.

³⁴ Chen Albert H. Y. The Philosophy of Language Rights. *Language Sciences*. 1998. Vol. 20. № 1. P. 49.

³⁵ Mancini Susanna and de Witte Bruno. Language Rights as Cultural Rights – a European Perspective. *Cultural Human Rights* / Francioni Francesco and Scheinin Martin (eds.). Leiden & Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2008. P. 247.

³⁶ Skutnabb-Kangas and Phillipson Robert. Introduction: Establishing Linguistic Human Rights. *The Handbook of Linguistic Human Rights* / Tove Skutnabb-Kangas and Robert Phillipson (eds.). Wiley Blackwell, 2023. P. 17.

Хоча саме такі права якнайбільше є власне *людськими мовними правами*, оскільки йдеться про мову – рису людської природи, а не про лінгвістику, науку, яка вивчає мову.

Термін «*лінгвістичні права*» лежить посередині між двох полюсів. На одному полюсі перебувають ті, хто безапеляційно приймають поняття лінгвістичних прав, пов'язують їх із мовцем і розглядають як інтегральну частину або людських прав загалом, або культурних прав. На іншому – ті, хто далекий від думки лінійно розглядати лінгвістичні права як частину загальнолюдських прав.

Перші об'єднані спільним розумінням того, що «лінгвістичні права є великим доменом у широкому спектрі людських прав» чи «у величезному полотні прав і свобод людини мовні права займають унікальне і вирішальне місце»³⁷. Слідом за Тове Скутнабб-Кангас їх розглядають у матриці «(деякі) мовні права + людські права = лінгвістичні людські права», де *деякі* – це «лише ті мовні права, які є настільки базовими для гідного життя, що кожен має їх через те, що є людиною»³⁸. Другі сумніваються в доречності самої конструкції «*людські лінгвістичні права*». Головне зауваження полягає в тому, що «людина – це жива істота, яка має мову»³⁹, тому практично всі права, належні людині, пов'язані з мовою, є безпосередньо або опосередковано мовними.

Від прямолінійного об'єднання загальнолюдських і мовних прав застерігає Хаб'є Арзоз (Xobier Arzoz), який, по-перше, визнає людські права апріорі лінгвістичними: «здається, можна з упевненістю сказати, що регулювання поведінки як людини, так і держави через право завжди явно чи приховано передбачає лінгвістичний аспект»⁴⁰. По-друге, розглядає появу мовних прав

---

³⁷ Abdul Awal. The Evolution of Linguistic Rights Throughout History and the Major Milestones. *Indonesian Journal of Advanced Research (IJAR)*. 2023. Vol. 2. № 9. P. 1318.

³⁸ Skutnabb-Kangas Tove. Language rights. *Society and Language Use. Handbook of Pragmatics Highlights* / edited by Jürgen Jaspers, Jef Verschueren, Jan-Ola Östman. John Benjamins Publishing, 2010. P. 212–213.

³⁹ Гадамер Ганс-Георг. Істина і метод. Основи філософської герменевтики / переклад з німецької Миколи Кушніра. Київ : Юніверс, 2000. С. 133–140.

⁴⁰ Arzoz Xobier. The nature of language rights. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. 2007. No 2. P. 4.

серед загальнолюдських прав як передумову «викривленого уявлення про зв'язок між правом і політикою» і нагадує про «різницю між тими правами, які зараз характеризують як людські або конституційні права, і тими аспіраціями, які, на думку багатьох, також слід характеризувати як такі права»⁴¹.

Хаб'є Арзоз також належить до тих не дуже багатьох, хто схильний уважати *мовні* та *лінгвістичні* різними правами. Перші він пов'язує з мовою: «мовні права стосуються правил, які державні інституції ухвалюють щодо використання мови в різних сферах. З конституційного погляду мовні права стосуються певної мови або невеликої групи мов»; другі – з людиною: «головним занепокоєнням, яке стосується поняття мовних прав, є правове становище мовців»⁴².

Попри доволі послідовне синонімічне вживання термінів «*мовні права*» і «*лінгвістичні права*» все частіше проявляється тенденція до їхнього розрізнення. За терміном мовні права резервують права мови як такої, а лінгвістичні права делегують мовцеві.

1.4.2. Про термін «людські мовні права»

Сергій Головатий зазначав:

«...щоб вести мову про “людські” (“human”) права, треба розуміти, що якісь права хтось може мати вже лише тому, що сам є людиною»⁴³.

Конструкція «*права людини*» є творінням Французької революції, чи точніше *Декларації прав людини і громадянина / Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*. Безпосередню відповідальність за поширення форми «*the rights of man*» / «*права людини*» покладають на Томаса Пейна (Thomas Paine), який первинну французьку конструкцію «*les droits de l'homme*» /

---

⁴¹ Arzoz Xobier. The nature of language rights. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. 2007. No 2. P. 3.

⁴² Там само.

⁴³ Головатий С. Про людські права : лекції. Київ : Дух і літера, 2016. С. 39.

«права людини» дослівно відтворив англійською як «*the rights of man*» / «права людини» в однойменній назві своєї книжки, що вийшла друком 1790 року.

Так сформульована назва *Декларації* проіснувала до 1948 року, коли *The Universal Declaration of Human Rights / Універсальна декларація людських прав* замінила «*the rights of man*» / «права людини» на «*human rights*» / «людські права». Логіка заміни далека від того, щоби просто якомога точніше відтворити зміст поняття. Трансформація покликана засвідчити ідеологічну зміну людського світогляду, яка відбувалася впродовж кількох століть після Французької революції. Форму «людські права» замість «права людини» послідовно пропонує й обґрунтовує Сергій Головатий⁴⁴, зокрема у своїх лекціях «Про людські права». Такого ж погляду про важливість заміни конструкції «права людини» на «людські права» дотримується Олександр Водянніков:

«... говорячи про концепцію “human rights”, слід мати на увазі, що йдеться саме про “людські права” як нову парадигму сучасного конституціоналізму. Загальне використання терміну “права людини”, що є спадщиною революційного проекту XVIII ст. і лібералізму XIX ст., звичайно, не означає, що цьому терміну надається той же зміст і значення, що були характерними для XIX ст. – першої половини XX ст. Однак дуже важливо мати на увазі цю фундаментальну відмінність між революційною традицією прав людини як “droits de l’homme” та новою парадигмою людських прав як “human rights” сучасного конституціоналізму»⁴⁵.

Терміни «людські права» і «мовні права» позначають два категоріальні поняття. Перший визначає людину з її правами, серед яких є також і пов’язані з мовою права. Другий – мову. Ці два терміни якнайбільше виявляють дуальність мови: мові надано певні права, однак лише мовець може їх реалізувати.

⁴⁴ Головатий Сергій. Розуміти людські права за Західною правничою традицією. *Право України*. 2017. № 4. С. 128.

⁴⁵ Водянніков Олександр. Про сенси і тексти: в чому відмінність між «правами людини» і «людськими правами». Портал новин LB.ua (дата звернення: 28.04.2024).

З уточненням людських прав, які стосуються саме мови, з'являються терміни «людські мовні права» та «людські лінгвістичні права», де людські мовні права стосуються фундаментального права людини на мову, а людські лінгвістичні права – це фактично *мовно опосередковані права*, які є частиною мовних прав як таких: «до сфери мовних прав частково входять мовно опосередковані права: право на інформацію, захист прав споживача, захист від уведення в оману, захист честі, гідності й ділової репутації, право на ім'я і т. ін. юридичні права особи»⁴⁶.

1.5. ПРАВА МОВИ І ПРАВА МОВЦЯ

Якщо справді визнаємо, що права, кожен свої, можуть мати мова, мовець і лінгвістична група, то які права кому належать? Почнемо з прав, належних мові, чи власне *мовних прав*.

Відозва Української Центральної Ради до українського народу від 9 березня 1917 року вперше *de jure* формує вимогу щодо офіційних прав мови, не забуваючи про права мовців на свою мову в освіті, державному адмініструванні, церкві, неурядових інституціях:

«А в найближшій часі *права на заведення рідної мови* по всіх школах, од нижчих до вищих по судах і всіх урядових інституціях. З таким же спокоєм, але рішуче, домагайся, Народе, того ж *права для української мови* від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні»⁴⁷.

На початку ХХ століття Закон «*Про державну мову в Українській Народній Республіці*» (1919 р.) виконував кілька завдань: 1) визначав сфери вживання мови; 2) поділяв їх на офіційні та приватні, до офіційних зараховував армію, флот, урядові,

---

⁴⁶ Ажнюк Б. М. Мовні права як категорія соціолінгвістики. *Мовознавство*. 2013. № 5. С. 7.

⁴⁷ Демська Оріся. Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга. Харків : Vivat, 2024. С. 218–219.

загальні громадські публічноправні установи; 3) обумовлював *права мови* і права мовця.

«І. Державною мовою в Українській Народній Республіці вважається українська мова. [...] II. Приватним особам дозволяється звертатись до цих установ на їх мовах»⁴⁸.

Наприкінці ХХ століття Закон «Про мови в Українській РСР (1989 р.) продовжив традицію наділяти правами мову (мови) і мовців. У статті 2 закріплювалися державний статус української мови; забезпечення її розвитку та функціонування в усіх сферах суспільного життя; але й громадяни отримували право на вивчення української мови. Стаття 4 забезпечувала права української мови в міжнародному спілкуванні разом із російською та іншими мовами⁴⁹.

Конституції багатьох держав визначають права мови. До стратегії надавати права мові вдаються, наприклад, конституції таких держав, як: Андорра: *каталанська мова є офіційною мовою держави*; Болгарія: *болгарська мова є офіційною мовою Республіки*; Естонія: *офіційною мовою є естонська*; Франція: *мова Республіки – французька*; Хорватія: *хорватську мову та латиницю офіційно використовують у Республіці* та ін. Кардинально протилежною стратегією характеризується норвезька Конституція. Визначаючи офіційну мову, вона надає право громадянам, а не мові: *тільки громадяни Норвегії, чоловіки та жінки, які володіють мовою країни, можуть бути призначені на офіційні пости держави*. Також далеко не поодинокі ситуації, коли кілька мов конституційно визначено головними мовами держави, як-от: на Кіпрі *офіційними мовами Республіки є грецька і турецька*; в Ірландії *ірландська як національна мова є першою офіційною мовою, англійська визнана другою офіційною мовою*; у Словенії *є офіційною словенська мова*. У муніципалітетах з італійським або угорським населенням *офіційною*

---

⁴⁸ Демська Оріся. Українська мова. Подорож із Бад-Емса до Страсбурга. Харків : Vivat, 2024. С. 214.

⁴⁹ Про мови в Українській РСР : Закон УРСР від 28.10.1989 № 8312-ХІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-XI#Text> (дата звернення: 02.05.2024).

мовою також є італійська або угорська мови; у Фінляндії фінська і шведська є державними мовами Республіки.

Конституція України статтею 10 надає статус державної саме мові, а не мовцям. Крім державного статусу ця стаття визначає право української мови на всебічний розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України; право на вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України; право на вивчення мов міжнародного спілкування⁵⁰.

Права мови й одночасно обов'язки держави, громадян і претендентів на громадянство регламентує Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». У преамбулі визначена засаднича ідеологема мови:

«...українська мова є визначальним чинником і головною ознакою ідентичності української нації, яка історично сформувалася і протягом багатьох століть безперервно проживає на власній етнічній території, становить переважну більшість населення країни і дала офіційну назву державі, а також є базовим системотвірним складником української громадянської нації»⁵¹.

У першому розділі закріплено базові мовні права: право на державний статус; на всебічний розвиток; на обов'язковість використання на всій території України; на використання органами державної влади та органами місцевого самоврядування; на поширення у публічних сферах суспільного життя, визначених законом; на грамотність, нормативність, стандартованість; водночас дія цього закону не поширюється на сферу приватного спілкування та здійснення релігійних обрядів. До слова, міжнародний документ *Європейська хартія регіональних або міноритарних мов / European Charter for Regional or Minority Languages* також надає права мовам, а не мовцям.

---

⁵⁰ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 02.05.2024).

⁵¹ Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-04-19#Text> (дата звернення: 02.05.2024).

Отже, *мовними правами* називатимемо всі ті права, які безпосередньо належать мові, відповідно, *мовне право* зосереджене на організації мовного простору, урегулюванні того, як функціонує мова (мови), як її (їх) використовують у різних сферах людського життя, які можливості для неї (них) створено.

Разом із першим претендентом – мовою – на мовні права двома іншими кандидатами на права, пов'язані з мовою, є людина і спільнота. Де є суспільство, там є право⁵². Однак без мови нема самого суспільства. Людина – єдина жива істота на Землі, якій притаманна мова. *Мову* опишемо як систему умовних усних або писемних символів, за допомогою яких людина пізнає світ, позначає його, формує свої думки й повідомлення. Людина – соціальна істота. Поза спільнотою вона живе лише почасти й точно більше німа, ніж мовець. Щоби бути мовцем, необхідно розмовляти. «Розмовляти означає говорити до когось». Ба більше, говорити, досягаючи порозуміння, чи говорити зрозумілою мовою, бо «хто говорить мовою, яку ніхто інший не розуміє, той мовчить»⁵³. Індивідуальне й колективне людини якнайбільше проявляється через мову:

«...мова – це істинний центр людського буття, якщо тільки бачити її у тій сфері, яку заповнює лише вона, у сфері людського співіснування, сфері розуміння, знову порозуміння, яке повторно зростає, яке так само невід'ємне від людського життя, як і повітря, яким ми дихаємо. [...] Усе людське має бути сказаним»⁵⁴.

З погляду лінгвістичного складно жорстко розділити другого (людину-мовця) і третього (спільноту) претендентів на права, пов'язані з мовою. На допомогу лінгвістиці приходить теорія права з чітким розрізненням індивідуальних і колективних прав. Однак, чи то йдеться про індивіда, чи про спільноту – завжди йдеться про людину. Це дає підстави говорити про права, належні людині, чи про категорію *людських прав*. Інакше

---

⁵² Лат. *ubis societas, ibi jus*.

⁵³ Гадамер Ханс-Георг. Істина і метод. Основи філософської герменевтики / переклад з німецької Миколи Кушніра. Київ : Юніверс, 2000. С. 133–140.

⁵⁴ Там само. С. 140.

кажучи, про *людські права* «як права, які створюють люди, які спрямовані на забезпечення їхньої нормальної життєдіяльності та які здійснюють люди»⁵⁵. Людина як індивід отримує свої індивідуальні права, а спільнота як колектив – колективні права, або *права нації (народу), права корінного народу, права національних (етнічних) меншин*.

Мова має свої права, і це *мовні права*. Мовець має свої, і це *людські мовні права*. Щонайменше людина має право на власну мову. У добу Просвітництва виникло розуміння фундаментальних прав, які «впливають з невідчужуваних властивостей людської особистості – її гідності і свободи. Вони не “даровані” державою, не є наслідком встановлених нею норм, а належать людині від народження, є її іманентною властивістю, впливають із самої людської природи»⁵⁶. Мова є частиною людської природи, тому право на власну мову, напевно, єдине з-поміж усіх людських прав, можна назвати *людським мовним правом* і кваліфікувати його як фундаментальне право. До сфери людських мовних прав належить право на рідну мову, право на вибір і використання рідної мови, право на добровільну зміну мови, право на мовну ідентичність.

Усі інші права, у яких обов'язковим, але не визначальним елементом є мова, підпадають під назву «*людські лінгвістичні права*». Наприклад, право людини чи спільноти на освіту власною мовою або вивчення власної мови перебуває в системі координат освіти, а не мови. Освіта є головним чинником цього права: якби не стояло питання про освіту, то не виникало б питання, якою мовою має відбуватися процес навчання, а отже, не виникало б питання про мову. Мова виступає лише остільки, оскільки є компонентом освітнього процесу, чи то природна людська мова, чи жестова.

Отже, права мови та фундаментальне право людини на мову – це, відповідно, *мовні права* і *людські мовні права*. Крім безпосередніх прав, детермінованих мовою, може йтися про опосередковано мовні права. За таких умов для розрізнення

---

⁵⁵ Загальна теорія права : підручник / за загальною редакцією М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 43.

⁵⁶ Там само. С. 51.

власне мовних прав і опосередковано мовних доречно використувати термін «людські лінгвістичні права», однак, пам'ятаючи, що саме мовні права і людські мовні права є категоріальними поняттями на відміну від людських лінгвістичних прав.

Франциско Гомес де Матос (Francisco Gomes de Matos) намагається кваліфікувати мовні права як «право на» / «*The right to*», а лінгвістичні права – як «індивідуальні лінгвістичні права» / «*The individual linguistic rights of*». До перших зараховує право на лінгвістичну рівність; право на набуття мови; право на вивчення рідної мови; право на використання рідної мови; право на мовний вибір; право на збереження та підтримання мови; право на збагачення та цінування рідної мови; право на вивчення другої мови; право на розуміння співрозмовника; право на отримання спеціалізованої медичної допомоги при комунікативних розладах. Натомість лінгвістичними правами, чи індивідуальними людськими лінгвістичними правами, Гомес де Матос наділяє дітей, батьків, учнів, учителів, авторів / письменників / журналістів, пацієнтів, жінок, білінгвів, учасників міжнародних мітингів⁵⁷. Якщо *мовне право* Гомеса де Матоса має регулювати функціонування та застосування мови в різних сферах життя, то *лінгвістичне право* покликане регулювати суспільні відносини людей, пов'язані з мовою індивідуально або колективно.

1.6. ІНДИВІДУАЛЬНІ – КОЛЕКТИВНІ ПРАВА НА МОВУ

Природа людських прав на мову є дуальною. З одного боку, вона виявляє індивідуальний характер, а з іншого – колективний. Це продиктовано самою природою людини-мовця, яка одночасно є індивідуальною і колективною істотою.

Лінгвістика розуміє по-різному поняття «індивідуальні права» і «колективні права», оскільки для неї різними є прикметники *індивідуальний* і *колективний*. Хоча обидва вказують на

---

⁵⁷ Gomes de Matos F. Two typologies of linguistic rights. URL: <http://www.humiliationstudies.org/documents/MatosTwoTypologiesofLinguisticRights.pdf> (дата звернення: 15.05.2024).

того, хто володіє правами, – індивід чи колектив, вони стосуються різних реалій позамовного світу. Коли йдеться про людину-індивіда, то маємо *індивідуальні права*; коли про групу людей як колектив, то – *колективні права*. Так само визначають ці поняття теоретики права «залежно від того, стосуються права людини окремих індивідів чи їх співтовариств, розрізняють індивідуальні і колективні права»⁵⁸.

Стосовно мови все далеко не так просто. Диявол ховається в деталях і він дуже давній, щоби не сказати старий: «спірне питання, чи мовні права є індивідуальними, чи колективними, глибоко закорінене в практиках поєднання римського (індивідуального) права з правом германських племен (колективним) ще з часів розпаду Римської імперії»⁵⁹. Ситуацію додатково ускладнює сама мова, що «є колективною власністю, яку може використовувати та зберігати лише група... Колективний характер цих прав не зникає просто тому, що вони юридично приписані індивідам»⁶⁰.

Алан Паттен (Alan Patten) і Вілл Кимлічка (Will Kymlicka) дивляться на індивідуальні мовні права «як на такі, які індивід може вимагати незалежно від кількості співмовців, що проживають у державі чи перебувають у юрисдикції права»⁶¹, тобто безвідносно до умов. Навпаки, колективні мовні права починають діяти «лише тоді, коли досягнуто певний поріг запиту на певну мову»⁶².

Зазвичай питання індивідуальних і колективних людських мовних прав, вирішення якого пов'язане зокрема з принципом *персональності vs територіальності*, виникає разом із проблемою прав меншин. Увага не просто зосереджена, а загострена

---

⁵⁸ Загальна теорія права : підручник / за загальною редакцією М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 52.

⁵⁹ Paulston Christina Bratt. Language Policies and Language Rights. *Annual Review of Anthropology*. 1997. Vol. 26. P. 77.

⁶⁰ Там само. С. 80.

⁶¹ Alan Patten, Will Kymlicka. Introduction Language Rights and Political Theory: Context, Issues, and Approaches. *Language Rights and Political Theory* / Will Kymlicka, Alan Patten (eds.). Oxford University Press, 2003. P. 30.

⁶² Там само.

саме на правах, пов'язаних із мовами та мовними потребами національних чи етнічних меншин. Корінь слова «меншина» -*мени-*, що має значення «такий, що стосується малого», а *малий* – «невеликий за розміром, незначний величиною; невеликий кількісно; нечисленний; незначний за силою, ступенем свого вияву»⁶³, явно вводить нас в оману. Коли йдеться про етнічні меншини, то число членів такої спільноти важливе, але не визначальне. «Правильніше говорити про привілейовані або домінуючі та непривілейовані або здоміновані етнічні групи. Домінування чи його відсутність залежить від набору обставин, наприклад, соціальної структури, розподілу соціальних груп, виборчої системи, історичних традицій та престижу»⁶⁴. Привілейованою може бути і більшість, і меншість, але одночасно лише хтось один. Коли дві групи претендують на домінування, виникає конфлікт. Мова в такому конфлікті зазвичай займає чільне місце. Привілейованість меншості, також мовної меншості, часто виявляється в колишніх колоніях у постколоніальний період.

Через дуальність людських мовних прав виникла дискусія стосовно їхньої індивідуальності та колективності. Питання стоїть так: як співвідносяться індивідуальні та колективні людські мовні права? Простіше кажучи, запитання: хто важливіший? На сьогодні є три відповіді: 1) пріоритет мають права людини, «колективні права реалізуються винятково через індивідуальні права»⁶⁵; 2) права спільноти, «права людини визнають складовою правової системи суспільства, що надає їм юридичну силу та забезпечує їх визнання та захист»⁶⁶, 3) важливий консенсус одних та інших, оскільки, віддаючи права винятково індивідам, втрат зазнаватимуть спільноти, якнайбільше етнічні

---

⁶³ Словник української мови : в 11 томах. Т. 4. 1973. С. 606.

⁶⁴ Paulston Christina Bratt. Language Policies and Language Rights. *Annual Review of Anthropology*. 1997. Vol. 26. P. 77.

⁶⁵ Ковальова Т. В. Індивідуальні і колективні мовні права: проблеми диференціації та реалізації. *Теорія та практика державного управління*. 2012. Вип. 4. С. 84.

⁶⁶ Там само.

меншини, і, навпаки, «якщо ж ми вирішимо, що права народів вищі, то неодмінно прийдемо до дискримінації»⁶⁷. Не випадково, визначаючи поняття мовних прав, Альберт Чан чітко окреслює права на мову як «права індивідів та мовних груп».

Соломонове рішення щодо індивідуальності vs колективності пропонує Джозеф Турі. Науковець розглядає статус мовних прав у різних системах координат: юридичній, культурній і політичній. З погляду юридичного це такі індивідуальні права; з погляду культури – одночасно права індивідуальні та колективні; з погляду політики – індивідуальні. Уважне ставлення до типологізування – індивідуальні і/або колективні – людських мовних прав зумовлене тим, що «держави мають тенденцію побоюватися будь-якого можливого збігу між колективними лінгвістичними правами та правом на самовизначення»⁶⁸.

---

⁶⁷ Ковальова Т. В. Індивідуальні і колективні мовні права: проблеми диференціації та реалізації. *Теорія та практика державного управління*. 2012. Вип. 4. С. 85.

⁶⁸ Turi Joseph-G. Linguistic Legislation. Introduction. *The Encyclopedia of Applied Linguistics* / Carol A. Chapelle (ed.). Blackwell Publishing, 2013. P. 3482–3483.

Розділ 2

МОВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

2.1. МОВА І ЗАКОН

Спроможність самої мови, мовних прав і людських мовних прав безпосередньо або опосередковано залежить від закону, чи ухваленого органами законодавчої влади нормативно-правового акта, метою якого є регулювати найважливіші суспільні відносини.

«Аби людські права сприймалися не як ідеї, а як суто право (чи як частина національного права, чи як міжнародний правопорядок), ідеї та загальні уявлення про них мають набути матеріальної форми, себто перетворитись на елементи юридичної системи, аби їх можна було визначати юридичними принципами»⁶⁹.

Отже, необхідне спеціальне законодавство, яке має бути «спрямоване не лише об'єктивно на саму мову (як культурний спадок нації чи культурної групи), але й суб'єктивно на мовців (як лінгвістичних споживачів та користувачів)»⁷⁰. Запобігання та розв'язання суспільних конфліктів послідовно й однозначно визнають головною функцією права. Інакше кажучи, «право є цивілізованим засобом розв'язання конфліктів і спорів на основі взаємних зобов'язань і формальної рівності»⁷¹.

Регулювання суспільних відносин підпорядковане певним засадам, чи *принципам права*, які прийнято визначати як «відправні ідеї, що визначають зміст і спрямованість правового

---

⁶⁹ Головатий С. Про людські права : лекції. Київ : Дух і літера, 2016. С. 34–35.

⁷⁰ Turi Joseph-G. Linguistic Legislation. Introduction. *The Encyclopedia of Applied Linguistics* / Carol A. Chapelle (ed.). Blackwell Publishing, 2013. P. 3482.

⁷¹ Загальна теорія права : підручник / за загальною редакцією М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 44.

регулювання»⁷². Для теоретиків права принципи мають особливу вагу, оскільки саме на «підставі цих принципів формуються норми й інститути всіх галузей права, приймаються нормативні та індивідуальні правові акти, здійснюється весь процес правового регулювання»⁷³.

У модерному світі західної культури загальними визначальними принципами, «найважливішими, фундаментальними вимогами, на яких ґрунтується право як соціальний регулятор»⁷⁴, визначено справедливість, рівність, свободу, гуманізм. Принципами мовного права, разом із загальними принципами, є ідеї, пов'язані з розумінням природи й функцій людської мови, усвідомленням її значення для індивіда та мовної спільноти, визнанням її місця в суспільстві, способи визначення як категорії одночасно лінгвістики і права.

Визначальним принципом мовного права буде принцип, згідно з яким описано, пояснено, з'ясовано, детерміновано мову. Погляд на мову кожного разу залежатиме від того, хто саме й у межах якої інтелектуальної парадигми її окреслює. Лише один Фердинан де Сосюр (Ferdinand de Saussure)⁷⁵ дав визначення: «мова – це система»⁷⁶, «мова – це система знаків, які виражають поняття»⁷⁷, «мова – це скарб, відкладений практикою мовлення у мовців однієї спільноти, це граматична система, потенційно (віртуально) наявна в кожному мозку, точніше, в мозках сукупності індивідів; адже мова неповна в кожному з них, вона існує вповні лише в колективі»⁷⁸, «мова – це суспільна інституція, можна уявити а ргіорі, що її регулюють приписи, аналогічні до тих, що керують спільнотами»⁷⁹. Багато інших визначень

---

⁷² Загальна теорія права : підручник / за загальною редакцією М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 70.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Найвидатніший лінгвіст ХХ ст., засновник модерної лінгвістики і головного її напрямку структуралізму.

⁷⁶ Сосюр де Фердинан. Курс загальної лінгвістики / переклали з французької Андрій Корнійчук, Костянтин Тищенко. Київ : Основи, 1998. С. 48.

⁷⁷ Там само. С. 28.

⁷⁸ Там само. С. 25–26.

⁷⁹ Там само. С. 116–117.

мови було сформульовано в ХХ столітті та навіть на початку ХХІ століття.

«Мова – система / мова – система знаків, які виражають поняття» – це формулювання віддзеркалює якнайбільше лінгвістичний погляд на мову. «Мова – це скарб» – пропонує етнополітичний погляд. «Мова – інституція» – наближається до правового поля. Синтезуючи більше або менше всі ці погляди на мову, Роман Шуль (Roman Szulc) у першому абзаці своєї книжки *«Język. Naród. Państwo. Język jako zjawisko polityczne»* / *«Мова. Народ. Держава. Мова як явище політичне»* зазначає:

«Мова від початку супроводжує людину. Можна сказати, що людина стала людиною власне тоді, коли “вигадала” мову. Мова уможлиблює абстрактне мислення, за допомогою якого людина створює знання, передає їх іншим людям, також тим віддаленим у часі та просторі, й так само послуговується цими знаннями»⁸⁰.

У такий спосіб висловлена ідея мови пропонує нам одразу кілька вимірів:

1) «мова від початку супроводжує людину» – йдеться про людину, а не людей, отже маємо справу з індивідуальним правом;

2) «людина стала людиною власне тоді, коли “вигадала” мову» – мові відведено бути фундаментальним правом;

3) «мова уможлиблює абстрактне мислення, за допомогою якого людина створює знання, передає їх іншим людям» – мова стає надбанням групи й підпадає під колективне право;

4) «передає їх іншим людям, також тим віддаленим у часі та просторі» – мова стає маркером історичної спільноти, підґрунтям її єдності та спроможності тривати в часі; визначає контури поширення її носіїв у світі, а отже, контури країни й держави чи території проживання людей та юрисдикції права.

Українська національна ідея перегукується саме з останнім трактуванням мови. Загально й водночас точно вона викладена в Рішенні Конституційного Суду України від 14.07.2021

---

⁸⁰ Roman Szulc. *Język. Naród. Państwo. Język jako zjawisko polityczne*. Warszawa : Wy-wo PWN, 2009. S. 7.

№ 1-р/2021 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»⁸¹.

Постулатами ідеї мови, сформульованими Рішенням КСУ, є *цінність*: «юридичний статус української мови як державної є водночас засадничою конституційною цінністю»; *ідентичність*: «невіддільною частиною її конституційної ідентичності»; *лад*: «поняття “державна мова” слід сприймати як елемент поняття “конституційний лад”»; *упорядкування*: «мова є важливим інструментом упорядкування діяльності всієї державної влади та місцевого самоврядування». Об’єднує всі ці аспекти мови визначальна ідея – пов’язаності мови й державності: «українська мова – доконечна умова (*conditio sine qua non*) державності України та її соборності». Ідея мови як наріжного каменя державності доповнена двома важливими пунктами: про *тяглість державності*, що «зберігає свою історичну спадкоємність від давньокиївської доби»; про її *безпековий характер*: «загроза українській мові рівносильна загрозі національній безпеці України, існуванню української нації та її держави».

Концепція «загроза мови – загроза держави» ґрунтується на науковій моделі співвіднесення мови і держави. Роман Шуль працює з трьома моделями: «держава → народ і мова», «народ → мова і держава» та «мова → народ → держава»⁸². У першій моделі держава визначає для себе мову, і найчастіше до неї вдаються імперії (Велика Британія, Іспанія, Туреччина, Франція). Друга модель засвідчує стан речей, коли народ є первинним і щодо мови, і щодо держави; він обирає собі мову як чинник об’єднання (Греція, Вірменія, Ізраїль, Ірландія, Норвегія). Третя модель показує, як «люди, які розмовляють однією мовою або варіантами однієї мови, відчувають взаємну пов’язаність, що веде до виникнення відчуття спільноти, яка з часом прагне утво-

---

⁸¹ Рішення Конституційного Суду від 14.07.2021 № 1-р/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text> (дата звернення: 12.05.2024).

⁸² Roman Szulc. *Język. Naród. Państwo. Język jako zjawisko polityczne*. Warszawa : Wy-wo PWN, 2009. S. 414.

рити або утворює власну державу»⁸³ (Італія, Німеччина, Румунія, Україна, Хорватія).

Спільноти, які реалізують третю модель, засновують так звані лінгвістичні держави з міцним взаємозалежним зв'язком між мовою та державністю. Зникнення одного неминуче призводить до зникнення іншого, і немає різниці, хто перший зникає, що кратно підсилює важливість безпекового чинника. Остання модель відповідає принципу, який українці сформулювали як «українська мова є доконечною умовою державності України та її соборності». На цьому принципі ґрунтуються українське мовне право та мовне законодавство. Разом із загальними принципами справедливості, рівності, свободи, гуманізму таке законодавство передусім повинно дати індивідові й мовній групі, чи то більшості, чи то меншості, нації загалом справедливу безпеку.

2.2. МОВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

Студії в галузі права, пов'язаного з мовою, далекі від чіткого послідовного розмежування мовного й лінгвістичного законодавства. Хоча можна спостерігати намагання розвести ці два поняття: *мовне законодавство* розглядати як категоріальне поняття; а *лінгвістичне* – як конкретне. Узагальнено *мовне законодавство*, з одного боку, постає як система актів права, покликаних регулювати функціонування і/або використання мови / мов у державі та суспільстві; а з іншого – «спрямоване на захист або підтримку статусу та використання на різних рівнях визначених або ідентифікованих однієї чи кількох мов у державі»⁸⁴.

У системі координат «*права – закони*» важливо пам'ятати, що права людини не є «наслідком установлених державою норм законів та інших підзаконних актів (об'єктивного права)», навпаки «людина – з властивою їй гідністю, з належними їй пра-

---

⁸³ Roman Szulc. *Język Naród Państwo. Język jako zjawisko polityczne*. Warszawa : Wy-wo PWN, 2009. S. 69.

⁸⁴ Turi Joseph-G. Linguistic Legislation. Introduction. *The Encyclopedia of Applied Linguistics* / Carol A. Chapelle (ed.). Blackwell Publishing, 2013. P. 3480.

вами і свободами, з усім тим, що, власне, й становить сам сенс існування держави»⁸⁵.

Отже, права визначають «зміст норм (об'єктивного права)», зміст законів⁸⁶, відповідно, мовні права й людські мовні права визначають зміст мовного законодавства.

Розвиток мовного законодавства Джозеф Джузеппе Турі (Joseph Giuseppe Turi) пов'язує з: 1) політиками мовного планування, що «усе частіше перетворюються на законодавство з питань мови; 2) демократизацією освіти, «яка становить мету більшості сучасного мовного законодавства»⁸⁷; 3) глобалізацією з її динамічною мобільністю. Якнайбільше покладає відповідальність саме на «політиків мовного планування, які не завжди вимагають запровадження мовного законодавства, але як правило так діється»⁸⁸.

Мовне планування, демократизація освіти, глобалізація, боротьба за мовні й людські мовні права та їхній захист, мовні конфлікти – усе це не лише підштовхує мовне законодавство до розвитку, а й спричиняє його структурування. Джозеф Турі робить два системні поділи цієї галузі законодавства. Спочатку на підставі критерію «сфери застосування» виділяє «широкі категорії (з великою кількістю сірих зон між ними) [...]: офіційне (або публічне) законодавство та неофіційне (або приватне) законодавство»⁸⁹. Перше пов'язане з діяльністю публічної влади. Органи державної влади чи місцевого самоврядування беруть участь у відносинах публічного права. Його головною метою є благо суспільства. Друге забезпечує інтереси індивіда. Фізична особа або юридична особа постає індивідуальним суб'єктом приватного права. Його головною метою є благо людини. Далі на підставі функціонального критерію Джозеф Турі виділяє *офіційне, інституціалізаційне, стандартизаційне* законодавство.

---

⁸⁵ Головатий С. Про людські права : лекції. Київ : Дух і літера, 2016. С. 45.

⁸⁶ Загальна теорія права : підручник / за загальною редакцією М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 49.

⁸⁷Turi Joseph-G. Linguistic Legislation. Introduction. *The Encyclopedia of Applied Linguistics* / Carol A. Chapelle (ed.). Blackwell Publishing, 2013. P. 3481.

⁸⁸ Там само. С. 3480.

⁸⁹ Там само.

2.2.1. Офіційне законодавство

Із функціонального погляду, на думку Турі, метою офіційного законодавства є юридично явно або неявно забезпечити одну або кілька мов на найвищому рівні суспільної драбини. Зазвичай ідеться про визначення головної мови держави чи стандартованої мови, якою держава комунікує з громадянами, а громадяни з державою, обов'язкової в культурі, освіті, науці, юриспруденції, війську.

Найвищий статус можуть мати: 1) національна мова більшості, як-от: українська в Україні, словацька у Словаччині, латиська в Латвії; 2) мова меншості: ретороманська у Швейцарії; 3) мова колишнього колонізатора, наприклад, іспанська в Аргентині, Венесуелі, Мексиці. Офіційний статус може мати одна, дві або більше мов. Мовне законодавство може відображати реальний або бажаний офіційний правовий режим мови або мов. Посилювати або послаблювати конкуренцію між *de facto* і *de jure* мовними статусами. Національні мови, наприклад, польська в Польщі, португальська в Португалії, мають статус конституційних та офіційних мов. Конституція Польщі написана польською, уся офіційна комунікація в державі послуговується польською мовою. Аналогічно в Португалії, що є свідченням реального офіційного мовного режиму. Україна йде до бажаного офіційного правового режиму української мови, яка *de jure* набула статусу державної, а *de facto* практично завершує свій транзит від статусу мови міноритарної в колишній радянській імперії до мажоритарної в українській державі. Перехід мови з одного статусу в інший – тривалий процес, що потребує всього спектру правових інструментів.

Кардинально інша офіційна мовна ситуація, наприклад, у Німеччині, Сполучених Штатах Америки та Японії. Німецька в Німеччині, англійська в США, японська в Японії є лише *de facto* офіційними мовами. Вони не мають конституційного підтвердження, але саме цими мовами написані конституція, закони, відбувається офіційна комунікація.

2.2.2. Інституціоналізаційне законодавство

Для Джозефа Турі це «законодавство, яке прагне зробити одну або декілька мов – чи то явно, чи неявно, повністю або частково, симетрично або асиметрично – прийнятними, звичними або загальноновживаними мовами в неофіційних сферах праці, зв'язку, культури, комерції та бізнесу»⁹⁰. Фактично інституціоналізаційне законодавство доповнює, розвиває офіційне законодавство.

Функціональна сфера, на яку поширюється інституціоналізаційне законодавство, є тим сегментом приватного сектору, який належить до публічного простору: відкритого та доступного для широкого загалу. Автори статті «*Defining the ideal public space: A perspective from the publicness*» / «Визначення ідеального публічного простору: перспектива загальнодоступності» для ідеального публічного простору виводять таких чотири критерії: «(1) відкритий для вільного доступу; (2) зустріч людей у ньому відбувається спонтанно і звично; (3) поведінка людей у такому просторі підпорядкована правилам, які відповідають загальним нормам соціальної культури; і (4) є загальним і сприяє соціальній взаємодії»⁹¹. Саме в третьому і четвертому сегментах інституціоналізаційне мовне законодавство «явно або неявно, повністю або частково, симетрично або асиметрично» робить певну мову (мови) прийнятною, звичною, загальноновживаною.

Так, стаття 29 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» встановлює правила, покликані сприяти недискримінаційній взаємодії всіх членів суспільства під час активностей у публічному просторі, зокрема під час публічних заходів:

«Стаття 29. Державна мова у сфері публічних заходів

1. Мовою публічних заходів є державна мова, якщо інше не встановлено цим Законом.

⁹⁰ Turi Joseph-G. Linguistic Legislation. Introduction. *The Encyclopedia of Applied Linguistics* / Carol A. Chapelle (ed.). Blackwell Publishing, 2013. P. 3481.

⁹¹ Li Juan, Dang Anrong, Song Yan. Defining the ideal public space: A perspective from the publicness. *Journal of Urban Management*. 2022. Vol. 11. Is. 4. P. 485.

[...]

У разі застосування під час публічного заходу іншої мови, ніж державна, його організатор зобов'язаний забезпечити синхронний або послідовний переклад державною мовою, якщо цього вимагає хоча б один учасник публічного заходу.

Це положення не поширюється на заходи для обмеженого кола осіб та заходи, організовані спеціально для іноземців та/або осіб без громадянства.

Заходи, спеціально організовані для вивчення іноземної мови, проводяться державною та/або відповідною іноземною мовою.

2. Використання під час публічних заходів кримськотатарської мови, інших мов корінних народів, мов національних меншин України визначається законом щодо порядку реалізації прав корінних народів, національних меншин України»⁹².

2.2.3. Стандартизаційне законодавство

Стандартизаційне законодавство спрямоване одночасно і на мову, і на мовців. Його головне завдання – досягнути такого стану речей, коли одна, дві або кілька, визнаних офіційними, мов «відповідають певним мовним стандартам у певних сферах»⁹³. Це законодавство якнайбільше поєднує мову та її мовця, як-от:

«Навмисне спотворення української мови в офіційних документах і текстах, зокрема навмисне застосування її з порушенням вимог українського правопису і стандартів державної мови, а також створення перешкод та обмежень у застосуванні української мови тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом»⁹⁴.

---

⁹² Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-04-19#Text> (дата звернення: 04.05.2024).

⁹³ Turi Joseph-G. Linguistic Legislation. Introduction. *The Encyclopedia of Applied Linguistics* / Carol A. Chapelle (ed.). Blackwell Publishing, 2013. P. 3481–3482.

⁹⁴ Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-04-19#Text> (дата звернення: 04.05.2024).

Закон, з одного боку, приймає, що мова підпорядкована власним внутрішньомовним законам, їй притаманні власні внутрішні норми і правила, а з іншого – мовець зобов'язаний дотримуватися мовних норм і правил. Невиконання обов'язків щодо мови призводить до накладення санкцій.

Граматичні норми й правила мови кодифікує Правопис – нормативно-мовний акт. «Правописна кодифікація мови завжди вписана в соціолінгвістичний контекст»⁹⁵ і детермінує процес стандартування, вироблення певного мовного *стандарту*. Закон України «Про стандартизацію» визначає *стандарт* як:

«...нормативний документ, заснований на консенсусі, прийнятий визнаним органом, що встановлює для загального і неодноразового використання правила, настанови або характеристики щодо *діяльності* чи її результатів, та спрямований на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній *сфері*»⁹⁶.

Відповідно *мовний стандарт* визначимо, як і загальний термін «*стандарт*», доповнивши його словосполученнями «...*мовної або лінгвістичної діяльності*...» та «...*в мовній сфері*».

Правопис, первинно нормативно-мовний документ, схвалений найвищим або спеціальним органом виконавчої влади та зареєстрований відповідно до вимог закону, стає елементом стандартизаційного мовного законодавства. Мовний стандарт априорі є елементом стандартизаційного законодавства. Обидва документи виникли внаслідок існування відповідних законів, зокрема спеціального мовного та загального стандартизаційного.

Дуальність мовного стандартизаційного законодавства якнайбільше проявляє себе у взаємному зв'язку мови й освіти, де мова потребує нормативних документів для себе, чи мовних стандартів; освіта – для мовців, чи мовно-освітніх стандартів.

⁹⁵ Український правопис. Київ : Наукова думка, 2019. С. 5.

⁹⁶ Про стандартизацію : Закон України від 05.06.2014 № 1315-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18#Text> (дата звернення: 05.05.2024).

Зазвичай такі вимоги оформлюють комплексно в одному документі або в системі документів, логіку зв'язку яких на прикладі української мови як іноземної надзвичайно добре показує Олена Синчак:

«...єдині вимоги до рівнів володіння українською мовою як іноземною (*Стандарт*). Вони зможуть стати основою для організації й проведення сертифікаційного іспиту (*Діагностика*) і підставою для запровадження документа єдиного зразка (*Сертифікат*), що засвідчуватиме рівень володіння українською мовою»⁹⁷.

Саме ця логіка закладена в Законі України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Закон визначає обов'язок володіти державною мовою. Вимоги до володіння встановлює Національна комісія зі стандартів державної мови з урахуванням рекомендацій Ради Європи з мовної освіти. Відповідно й закон передбачає: 1) вироблення мовних стандартів; 2) мовне іспитування; 3) сертифікатне засвідчення рівня володіння мовою, що належить до обов'язків Національної комісії зі стандартів державної мови.

2.3. ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ МОВНОГО ПОЛЯ

Мати права часто буває недостатньо, щоби почуватися в безпеці. Важливо також мати інструменти, за допомогою яких не лише можна мати права, а й користуватися ними, реалізувати їх. Для забезпечення людських прав модерне суспільство виробило цілу систему права: «цілісну, структурно впорядковану за допомогою джерел права та інших юридичних засобів

---

⁹⁷ Від викладання української мови іноземцям до мовної політики: що обіцяє Державний стандарт – УКУ. URL: <https://ucu.edu.ua/news/vid-vykladannya-ukrayinskoyi-movy-inozemtsyam-movnoyi-polityky-shho-obitsyaye-derzhavnyj-standart-z-ukrayinskoyi-movy-yak-inozemnoyi> (дата звернення: 06.05.2024).

стійку взаємодію суб'єктів права»⁹⁸. У світі, до якого належить Україна, *джерелами права* прийнято вважати, зокрема, «нормативно-правовий акт [...] спрямований на правове регулювання суспільних відносин, стрижнем цих відносин є людина, її права та свободи»⁹⁹. Цей акт формалізує права і свободи людини, через які створює умови визначеності, передбачуваності поведінки індивіда і/або групи; формує юридичні механізми здійснення прав; встановлює межі втручання держави в життя людини і/або групи, визначає способи та засоби такого обмеження.

Навзаєм пов'язані нормативно-правові акти утворюють певну систему, осердям якої є конституція. Усі інші закони та підзаконні акти підпорядковані конституції.

«Конституція є основою правової системи країни. Система нормативно-правових актів держави повинна розвивати норми конституції. Діяльність органів публічної влади, судових та правоохоронних органів повинна здійснюватися на підставі конституції держави»¹⁰⁰.

Українську мову визначено основою конституційного ладу України. Такий її статус, з одного боку, вимагає повного забезпечення як мовних прав, так і людських мовних прав усією системою нормативних актів; а з іншого – є підґрунтям для побудови такої системи. До 20-х років ХХІ століття в Україні було сформовано систему нормативних актів у мовній сфері, основу якої становлять Конституція України, галузевий Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної», низка інших законів із мовною компонентою, міжнародний документ «Європейська хартія регіональних або міноритарних мов».

---

⁹⁸ Правова система України. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Правова_система_України (дата звернення: 06.05.2024).

⁹⁹ Загальна теорія права : підручник / за загальною редакцією М. І. Козюбри. Київ : Ваїте, 2015. С. 154.

¹⁰⁰ Там само. С. 178.

2.3.1. Конституція

Про мову загалом ідеться у дев'яти статтях Конституції України: 10, 11, 12, 53, 92, 103, 127, 138 і 148 (див. додаток А), серед яких центральною є стаття 10.

«**Стаття 10.** Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом»¹⁰¹.

Ця стаття визначає чотири головні принципи мовного порядку держави: 1) єдиної державної мови; 2) офіційної одномовності з урахуванням мов національних меншин; 3) вільного розвитку мов національних меншин; і 4) сприяння вивченню мов міжнародного спілкування. Державній мові, іншим мовам надано права, одночасно покладено певний обов'язок на державу й визначено роль Конституції та закону щодо мови (мов).

На момент ухвалення Конституції таке формулювання статті було єдино можливим способом забезпечити офіційну одномовність. У цьому явно полягає сила статті 10. Проте одночасно таке формулювання у тракті розвитку сучасної української державності впродовж останніх 30-ти років засвідчило певну її слабкість. На початку ХХІ століття стало зрозуміло, що рішення об'єднати державну мову – основу конституційного ладу України – й інші мови, які є державними або офіційними в інших країнах, спричиняє чималі загрози, аж до воєнних. Ще однією недовершеністю статті 10 є брак вказівки на мову корінного народу України.

---

¹⁰¹ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к#Text> (дата звернення: 06.05.2024).

Три статті – 10 разом із 11 і 12 – формують рамку відповідальності держави у сфері мови. Цими статтями Конституція покладає на державу обов’язок забезпечувати, гарантувати, сприяти і дбати про українську мову в Україні та за її межами (ст. 12¹⁰²), про розвиток «етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» (ст. 11¹⁰³).

У статтях 24 і 53 Конституції визначено права та свободи громадян. Стаття 24 наділяє всіх громадян рівними конституційними правами та свободами, також рівністю перед законом. Це так звана недискримінаційна стаття, базована на позиції статті 2 *Загальної декларації прав людини*:

«Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища...»¹⁰⁴.

Стаття 53 надає право кожному на освіту й чітко прописує права громадян, які належать до національних меншин і яким гарантовано «право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства»¹⁰⁵.

Статті 103, 127 і 148 визначають обов’язкову умову – володіння державною мовою – для президента держави, суддів і окремо суддів Конституційного Суду України. Для двох перших – це остання з кваліфікаційних умов, для третього – перша.

Стаття 138 окреслює повноваження Автономної Республіки Крим, де серед інших є «забезпечення функціонування

---

¹⁰² Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 06.05.2024).

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 06.05.2024).

¹⁰⁵ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 06.05.2024).

і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії»¹⁰⁶. Щонайменше три зауваження до цього підпункту статті 138. Дивним видається формулювання «державної та національних мов». Державна мова також є національною мовою. Ще дивніше, якщо не провокативно, – об'єднання мови й пам'яток історії чи того, що повинно мати перспективу майбутнього, із тим, що вже відбулося, а також відсутність чіткої ідентифікації кримськотатарської мови – мови корінного народу.

Дві статті Конституції – 10 і 92 – надають законам право визначати порядок застосування мов у державі.

2.3.2. Про забезпечення функціонування української мови як державної

Перший мовний закон України кінця ХХ століття був одним із низки аналогічних законів колишніх радянських республік. У 1987 році розпочалася політика гласності. Вона дала можливість відносно безкарно обговорювати тему етнолінгвістичної ідентичності народів союзу, зокрема незадовільний стан мовної політики СРСР. Це врешті привело до зникнення єдиної радянської мовної політики та появи так званих регіональних мовних політик. Розпочався цей процес у тому ж 1987 році з ухваленням закону Молдавської РСР про розширення використання молдавської мови.

Найінтенсивнішим щодо розвитку мовних подій політичного характеру виявився 1989 рік. Цього року динаміку змін у сфері мови продовжила молдавська мова, яка перейшла з кириличного на латинський алфавіт. Три балтійські республіки ухвалили мовні закони, якими визнали свої національні мови державними. До 1990 року всі колишні радянські республіки, крім російської, ухвалили власні мовні закони. Символічним порталом, через який народи виходили з радянської імперії, став закон «*Про мови СРСР*». З одного боку, він уперше офіційно з метою забезпечення вирішення загальносоюзних завдань

---

¹⁰⁶ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 06.05.2024).

визнав російську мову на території СРСР офіційною мовою СРСР, у такий спосіб рятуючи статус російської мови. З іншого – символізував завершення історії існування СРСР, хоча ще тривалий час впливав на мовну політику та мовне законодавство пострадянського простору.

Напередодні колапсу СРСР Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки ухвалила Закон «Про мови в Українській РСР». Попередньо до Конституції України було внесено статтю про державність української мови в Україні, а 28 жовтня 1989 року – ухвалено мовний закон. Крім загальних положень, Закон «Про мови в Українській РСР» містив ще п'ять розділів і визначав принципи та норми мовної поведінки в «державних, партійних, громадських органах, підприємствах, установах і організаціях», в «освіті, науці, інформатиці і культурі», «інформації та зв'язку», «назвах», забезпечував «сприяння національно-культурному розвитку українців, які проживають за межами Української РСР»¹⁰⁷.

За цим законом українці жили 23 роки, аж до 5 червня 2012 року, чи до ухвалення вкрай контроверсійного Закону України «Про засади державної мовної політики». Юридичний документ під неофіційною назвою «закон Ківалова – Колесніченка» спричинив глибоку політичну кризу в державі. Засвідчив протилежність позицій різних регіонів стосовно офіційної мови. Почалися масові протести, що набули форми Мовного майдану – 2012, який став передвісником Революції Гідності та війни росії проти України у 2014 році. Найкритичнішим наслідком цього акту була загроза національній безпеці та територіальній цілісності держави. Верховна Рада скасувала Закон «Про засади державної мовної політики» 23 лютого 2014 року. Конституційний Суд України визнав закон неконституційним і таким, що втратив чинність, 28 лютого 2018 року. Україна повернулася до закону 1989 року.

У 2019 році Верховна Рада ухвалила новий Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Масштаби праці та подій довкола напрацювання й ухвалення

---

¹⁰⁷ Про мови в Українській РСР : Закон УРСР від 28.10.1989 № 8312-ХІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-XI#Text> (дата звернення: 20.06.2024).

цього акта показує навіть перелік зареєстрованих у Верховній Раді України протягом 2007–2019 років законопроектів. Їх було дев'ять¹⁰⁸:

29.11.2007 – проєкт Закону України «Про мови України»;

17.03.2009 – проєкт Закону України «Про державну мову та мови національних меншин в Україні»;

06.04.2009 – проєкт Закону України «Про мови»;

10.01.2013 – проєкт Закону України «Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні»;

10.01.2013 – проєкт Закону України «Про порядок застосування мов в Україні»;

19.12.2016 – проєкт Закону України «Про мови в Україні»;

09.06.2017 – проєкт Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»;

04.07.2018 – проєкт Закону України «Про загальні засади та принципи реалізації мовної політики в Україні»;

16.05.2019 – проєкт Закону України «Про порядок застосування мов в Україні».

Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» є «системним актом, основу якого становлять приписи передусім двох статей Конституції – статті 10 і 92»¹⁰⁹. Ідейну основу закону становить визнання української мови як «інституту державності», «гарантією збереження ідентичності української нації та зміцнення державної єдності України» і «забезпечення територіальної цілісності та національної безпеки України»¹¹⁰.

---

¹⁰⁸ Тексти законопроектів див.: Мовне законодавство і мовна політика: Україна, Європа, світ (збірник наукових праць). Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. 373–686 ; аналіз законопроектів див.: Ажнюк Б. М. Мовне законодавство і мовне планування в сучасній Україні. *Мовознавство*. 2017. № 4. С. 28–40.

¹⁰⁹ Головатий Сергій. Українська мова – інститут державності. *Право України*. 2016. № 3. С. 45.

¹¹⁰ Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-04-19#Text> (дата звернення: 26.06.2024).

Метою закону, як власне мовного нормативно-правового акта, є регулювання мовних суспільних відносин. Загалом цей юридичний документ забезпечує права та свободи мови; покладає обов'язки на державу та громадянина щодо мови; надає інструменти її захисту й санкціонування за умови невиконання закону; «не поширюється на сферу приватного спілкування та здійснення релігійних обрядів» (див. ст. 2).

Структурно закон (див. додаток Б) поділяється на дев'ять розділів. У другому й третьому розділах визначено обов'язки індивіда (громадянина або претендента на громадянство). Четвертому – мовні зобов'язання державних інституцій різних рівнів влади. П'ятому й шостому – норми та правила поведінки щодо застосування мови в публічних сферах і практиках найменування. Сьомий і восьмий розділи регламентують введення двох нових мовних інституцій: Національної комісії зі стандартів державної мови й Уповноваженого із захисту державної мови з відповідними повноваженнями. Перехідні положення встановлюють терміни набуття чинності окремих норм закону та необхідність внесення змін до інших законів України.

Закон накладає вимоги на застосування державної мови в нормативно-правових актах, діловодстві та документообігу, судочинстві, у Збройних Силах України й інших військових формуваннях, в органах правопорядку, розвідувальних органах, державних органах спеціального призначення з правоохоронними функціями, під час перетину державного кордону України, у процесі виборів і референдумів, під час укладення міжнародних договорів України (див. ст. 12–19). Детермінує такі публічні сфери: трудових відносин, освіти, науки, культури, телевізійного і радіомовлення, друкованих медіа, книговидання та книгорозповсюдження, користувацьких інтерфейсів комп'ютерних програм і вебсайтів, інформації для загального ознайомлення, публічних заходів, обслуговування споживачів, технічної та проєктної документації, реклами, охорони здоров'я, спорту, електронних комунікацій і поштового зв'язку, транспорту, діловодства, документообігу, листування та звітності громадських

об'єднань, політичних партій та інших юридичних осіб, звернень до громадських об'єднань, політичних партій та інших юридичних осіб (див. ст. 30–38).

Новацією закону є поява двох інституцій, які ніколи в Україні не існували: Національної комісії зі стандартів державної мови й Уповноваженого із захисту державної мови. Комісія визнана центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом. Узагальнено на цю Комісію покладено завдання: «опрацювання та утвердження стандартів української мови як державної», «збереження та розвиток державної мови через встановлення стандартів державної мови і методів перевіряння рівня володіння державною мовою, необхідного для набуття громадянства чи зайняття визначених законами посад» (див. ст. 43–48)¹¹¹.

Інститут Уповноваженого із захисту державної мови формалізовано статтями 49–57, які визначають порядок «призначення та звільнення Уповноваженого», захисту «державної мови як невіддільного елемента конституційного ладу», захисту «прав людини щодо застосування державної мови у сферах суспільного життя», розгляду «скарг, здійснення державного контролю за застосуванням державної мови», аж до «накладення штрафів на суб'єктів господарювання за порушення закону щодо застосування державної мови у сфері обслуговування споживачів»¹¹².

Було передбачено для Закону *«Про забезпечення функціонування української мови як державної»* відтерміноване набуття чинності до 16 липня 2030 року, що викладено в Перехідних положеннях:

16.01.2020: підпункт 17 пункту 7 розділу IX, стаття 32;

16.07.2020: частини 2–6 статті 22, стаття 31, частини 3–5 статті 33, частина 5 статті 36, стаття 37;

---

¹¹¹ Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-04-19#Text> (дата звернення: 26.06.2024).

¹¹² Там само.

16.01.2021: стаття 30;

16.07.2021: частини 2 та 3 статті 7, частини 2 та 3 статті 10, частини 2–6, 8 статті 23, стаття 26, підпункти 8, 13, 14, 19–21, 25, абзаців 5–9 підпункту 28, підпункти 29, 32, 33, підпункт «а» підпункту 34, підпункти 36, 37, 40–44 пункту 7 розділу IX;

16.01.2022: стаття 25, підпункт 2 пункту 7 розділу IX для друкованих засобів масової інформації загальнодержавної і регіональної сфер розповсюдження;

16.07.2022: частини 2 та 6 статті 27, підпункт 1 пункту 7 розділу IX;

16.07.2024: стаття 25 та підпункт 2 пункту 7 розділу IX для друкованих засобів масової інформації місцевої сфери розповсюдження;

16.01.2030: частина третя статті 21;

невизначено: частина друга статті 13 набирає чинності одночасно з набранням чинності рішенням Національної комісії зі стандартів державної мови про затвердження стандартів української правничої термінології; статті 55, 56 і 57 набирають чинності через шість місяців із дня призначення Уповноваженого із захисту державної мови.

Унаслідок ухвалення Закону *«Про забезпечення функціонування української мови як державної»* було підготовлено зміни до інших законів, які безпосередньо або опосередковано визначають права мови та права мовця. Загалом на сьогодні зміни внесено до понад тридцяти різних законодавчих актів України.

2.3.3. Про застосування англійської мови в Україні

Стаття 10 української Конституції покладає на державу обов'язок сприяти вивченню мов міжнародного спілкування, однак не визначає – що це за мови. У 1996 році мало кому могла спасти на думку якась інша мова, ніж російська. Такий стан речей тривав практично до 2024 року, коли з'явився закон, який засвідчив, що українці однозначно обрали й задекларували мову

міжнародного спілкування: «англійська мова належить до мов міжнародного спілкування в Україні»¹¹³.

Документ, який називає речі своїми іменами, – це Закон України «Про застосування англійської мови в Україні». Верховна Рада України прийняла за основу проєкт цього закону за подання Президента 22 листопада 2023 року; 4 червня 2024 року – ухвалила його, а 26 червня 2024 року – підписав Президент України.

Вибір мови міжнародної взаємодії, або як інакше прийнято називати такого типу мови *lingua franca*, засвідчує вибір народу – до якого світу належати, які цінності сповідувати, яке майбутнє будувати. У силу історичних обставин кілька століть поспіль мовою, через яку українці мусили комунікувати зі світом, була російська. Хоча усвідомлення потреби зміни міжнародного мовного коду було ще до колапсу союзу радянських республік, офіційна заміна відбулася лише наприкінці першої чверті ХХІ століття.

Статус англійської як мови міжнародного спілкування формалізовано в Законі «Про освіту» (2017 р.). У частині 3 статті 7 визначено, що «держава забезпечує вивчення англійської мови та сприяє вивченню інших мов міжнародного спілкування у закладах освіти незалежно від форми власності»¹¹⁴. Цю саму норму містить Закон «Про фахову передвищу освіту» (2019 р.): «держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування, насамперед англійської мови, у державних і комунальних закладах фахової передвищої освіти»¹¹⁵.

Не даючи визначення мови міжнародного спілкування, однак *de facto* визнаючи англійську мовою з таким статусом в Україні, Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» статтями 15, 16, 21, 22, 27, 30, 36 і 50

---

¹¹³ Про застосування англійської мови в Україні : Закон України від 04.06.2024 № 3760-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3760-IX#Text> (дата звернення: 02.07.2024).

¹¹⁴ Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 28.06.2024).

¹¹⁵ Про фахову передвищу освіту : Закон України від 06.06.2019 № 2745-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2745-19#Text> (дата звернення: 28.06.2024).

обумовлює правила застосування англійської мови. Чи не найчіткіше її міжнародний статус визначає частина 2 статті 15: «У діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань може застосовуватися *англійська мова як мова міжнародного спілкування* (виділення. – *Авт.*)»¹¹⁶; що також повторює частина 4 статті 21: «Держава забезпечує вивчення англійської мови та сприяє вивченню інших мов міжнародного спілкування у закладах освіти незалежно від форми власності»¹¹⁷. Загалом англійську мову базовий мовний закон трактує дwoяко, урахувавши її реальний статус як: 1) мови міжнародного спілкування; 2) офіційної мови Європейського Союзу.

Саме другий її статус мотивував рішення ухвалити Закон «Про застосування англійської мови в Україні», що й декларує Верховна Рада України в преамбулі до закону:

«керуючись Конституцією України, що підтверджує європейську ідентичність Українського народу, незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, що покладає на державу обов'язок сприяти вивченню мов міжнародного спілкування;

прагнучи до активізації процесів європейської та євроатлантичної інтеграції України, утвердження міжнародного іміджу держави у світових глобалізаційних процесах, підвищення рівня її конкурентоспроможності, інвестиційної та туристичної привабливості;

маючи на меті сприяння вивченню англійської мови громадянами України, ухвалює цей Закон»¹¹⁸.

Загалом цей нормативний акт однозначно визначає статус англійської мови в Україні як такої, що «належить до мов міжнародного спілкування»; окреслює мету і сферу дії закону. Надзвичайно важливою є частина 3 статті 2, яка чітко вказує на те, що:

---

¹¹⁶ Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-04-19#Text> (дата звернення: 28.06.2024).

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Про застосування англійської мови в Україні : Закон України від 04.06.2024 № 3760-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3760-IX#Text> (дата звернення: 02.07.2024).

«Жодне з положень цього Закону не може тлумачитися як таке, що спрямоване на звуження сфери функціонування і застосування української мови як державної, а також використання мов корінних народів і національних меншин (спільнот) України»¹¹⁹.

Крім того, закон визначає: перелік осіб, які зобов'язані володіти англійською мовою в Україні; засади застосування англійської мови в діяльності органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, сфері освіти, культури, транспорту, охорони здоров'я.

Разом із Законом *«Про забезпечення функціонування української мови як державної»* Закон *«Про застосування англійської мови в Україні»* є власне мовними нормативно-правовими актами, які становлять основу галузевого законодавства, покликаного регулювати суспільну поведінку індивіда (індивідів), пов'язану з мовою, детерміновану мовою.

2.3.4. Інші закони та мова (мови)

Пов'язане з мовою українське законодавство (див. додаток В) стоїть на трьох стовпах.

Перший стовп – Конституція України та Закон України *«Про забезпечення функціонування української мови як державної»* – якнайбільше зорієнтовані саме на мову й дещо менше, але також на забезпечення фундаментального людського права на власну мову. Вони становлять мовне законодавство, метою якого є регулювання функціонування і/або використання мови / мов у державі.

Другий стовп – нормативно-правові акти, покликані регулювати опосередковано залежні від мови суспільні відносини. Йдеться про *Кримінальний кодекс України, Цивільний кодекс України, Закон «Про громадянство України»*. Ці юридичні документи, розвиваючи статтю 24 Конституції України, статтю 2

---

¹¹⁹ Про застосування англійської мови в Україні : Закон України від 04.06.2024 № 3760-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3760-IX#Text> (дата звернення: 02.07.2024).

Загальної декларації прав людини, обґрунтовують недискримінаційну норму щодо мови. Формулювання статей може бути регулятивне або охоронне. Кримінальний кодекс України визнає порушенням:

«Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками»¹²⁰.

Аналогічний підхід передбачено в *Стратегії національної безпеки України* від 14 вересня 2020 року:

«...рішуче протидіяти спробам розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, приниження національної честі та гідності, образи почуттів громадян через їхні релігійні переконання, а також обмеженням прав або встановленню привілеїв за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, стану здоров'я, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками»¹²¹.

Цивільний кодекс, навпаки, детермінує право людини:

«Фізична особа має право на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, а також право на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності, якщо

---

¹²⁰ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 01.07.2024).

¹²¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» від 14.09.2020 № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12> (дата звернення: 01.07.2024).

вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства»¹²².

До цього сегмента законодавчого впорядкування мовного поля належать також закони *«Про корінні народи України»* та *«Про національні меншини (спільноти) України»*. Прискіплива увага цих актів до мови зумовлена впливом європейської мовної політики, європейських правових норм; досвідом пов'язаних з мовою масштабних криз у світі; усвідомленням небезпеки воєнних конфліктів із мовною компонентою. Найважливішими нормами Закону *«Про корінні народи України»* є гарантія держави на вивчення мов корінних народів, а також «дослідження, збереження та розвиток мов корінних народів України, що перебувають під загрозою зникнення»¹²³.

Натомість Закон *«Про національні меншини (спільноти) України»* розглядає мову релятивно, як елемент інших соціальних практик. Крім прав національних меншин (спільнот) щодо власних мов визначає обов'язок щодо державної мови:

«Особа, яка належить до національної меншини (спільноти), зобов'язана дотримуватися Конституції та законів України, боронити державний суверенітет і територіальну цілісність України, поважати мову, культуру, традиції, звичаї, релігійну самобутність української нації, всіх національних меншин (спільнот) та корінних народів України, а також сприяти інтеграції національної меншини (спільноти) в українське суспільство»¹²⁴.

Третій стовп – це дві групи законів, об'єднаних двома суміжними сферами суспільного життя: культурою й освітою. Для культури та освіти мова є критично важливим чинником національної ідентичності й безпеки. Базові закони зі сфери

---

¹²² Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 01.07.2024).

¹²³ Про корінні народи України : Закон України від 31.03.2023 № 1616-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text> (дата звернення: 01.07.2024).

¹²⁴ Про національні меншини (спільноти) України : Закон України від 13.12.2022 № 2827-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення: 01.07.2024).

культури: *«Про культуру»*, *«Про географічні назви»*, *«Про видавничу справу»*, *«Про кінематографію»*, *«Про рекламу»* та *«Про медіа»*.

У всіх перелічених актах, крім дещо старшого Закону *«Про географічні назви»*, є окрема стаття щодо статусу державної мови. Мовна стаття зазвичай вміщена в першому розділі. Лише в Законі *«Про медіа»* маємо статті 40 і 42, що детермінують мову не загалом у сфері дії закону, а конкретно щодо аудіовізуальних медіа й друкованих та онлайн медіа¹²⁵.

Закони у сфері освіти: *«Про освіту»*, *«Про вищу освіту»*, *«Про повну загальну середню освіту»*, *«Про дошкільну освіту»*, *«Про позашкільну освіту»*, *«Про наукову і науково-технічну діяльність»*. У всіх цих законах є окрема стаття, зазвичай у першому розділі, яка визначає статус мови в кожному із сегментів національної освіти. Крім того, у цих актах маємо низку інших статей, що додатково задають норми мовної поведінки в освіті й науці.

Закони України, що врегульовують суспільні відносини в культурній та освітній сферах життя, якнайбільше спрямовані «на мовців (як лінгвістичних споживачів та користувачів)» і, таким чином, формують корпус мовного законодавства як частини національного законодавства.

Конституція України, Закон *«Про забезпечення функціонування української мови як державної»*, *Кримінальний і Цивільний кодекси*, закони *«Про громадянство України»*, *«Про національні меншини (спільноти) України»*, перелічені закони, що належать до сфери культури й освіти, утворюють доволі цілісну систему нормативно-правових актів. Загалом є вісімнадцять документів, що більше або менше детально регулюють використання / поширення української мови як державної, інших мов України.

Опосередковано до системи мовного законодавства належать закони України: *«Про адвокатуру та адвокатську діяльність»*, *«Про Вищу раду правосуддя»*, *«Про державний реєстр*

---

¹²⁵ Про медіа : Закон України від 13.12.2022 № 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text> (дата звернення: 01.07.2024).

виборців», «Про державну службу», «Про доступ до публічної інформації», «Про єдиний державний реєстр військовозобов'язаних», «Про захист прав споживачів», «Про Збройні Сили України», «Про звернення громадян», «Про інформацію», «Про місцеві вибори», «Про Національну комісію, що здійснює регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг», «Про нотаріат», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про публічні закупівлі», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про судоустрій і статус суддів», «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», «Про Центральну виборчу комісію». Очевидно, що це далеко не вичерпний перелік, а лише базові, критично важливі для мовного впорядкування життя громади й держави документи.

2.3.5. Рішення Конституційного Суду України

Чималий вплив на інституалізацію державного статусу мови, правового впорядкування мовного простору, гарантування мовної безпеки індивіда, лінгвістичної групи та держави мають рішення Конституційного Суду України.

«З огляду на те, що від часу ухвалення Конституції України 1996 р. вітчизняний законодавець тривалий час не приводив мовне законодавство у відповідність до вимог її ст. 10, питання функціонування державної мови кілька разів поставало як окремий предмет у межах конкретних конституційних проваджень»¹²⁶.

Конституційний Суд України, починаючи з 1999 року, розглядав питання мови кілька разів; на сьогодні останній раз у 2021 році. У 1999 році відбувся перший розгляд мовної справи про офіційне тлумачення статті 10. Народні депутати України склали два конституційні подання щодо юридичного режиму застосування української мови як державної в діяльності органів державної влади та їхніх посадових осіб і в освітньому процесі

---

¹²⁶ Головатий Сергій. Українська мова – інститут державності. *Право України*. 2016. № 3. С. 32.

в державних закладах освіти. КСУ своїм рішенням підтвердив норми статті 10 і п'ятої частини статті 53, зацитувавши положення статей Конституції:

«1. Положення частини першої статті 10 Конституції України, за яким “державною мовою в Україні є українська мова”, треба розуміти так, що українська мова як державна є обов’язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом (частина п’ята статті 10 Конституції України).

Поряд з державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються законами України.

2. Виходячи з положень статті 10 Конституції України та законів України щодо гарантування застосування мов в Україні, в тому числі у навчальному процесі, мовою навчання в дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних і комунальних навчальних закладах України є українська мова.

У державних і комунальних навчальних закладах поряд з державною мовою відповідно до положень Конституції України, зокрема частини п’ятої статті 53, та законів України, в навчальному процесі можуть застосовуватися та вивчатися мови національних меншин»¹²⁷.

Далі над справами мови КСУ працював у 2007 і 2010 роках. У 2007 році 60 народних депутатів склали конституційне подання про офіційне тлумачення положень частини другої статті 14 Закону України «Про кінематографію» (справа про розповсюдження іноземних фільмів). Рішення КСУ від 20.12.2007 № 13-рп/2007 було на користь державної мови:

---

¹²⁷ Рішення Конституційного Суду від 14.12.1999 № 10-рп/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#Text> (дата звернення: 26.05.2024).

«В аспекті конституційного подання положення частини другої статті 14 Закону України “Про кінематографію” (9 / 98-ВР) “іноземні фільми перед розповсюдженням в Україні в обов’язковому порядку повинні бути дубльовані або озвучені чи субтитровані державною мовою...” необхідно розуміти так, що іноземні фільми не підлягають розповсюдженню та демонструванню в Україні, якщо вони не дубльовані або не озвучені чи не субтитровані державною мовою, а центральний орган виконавчої влади у галузі кінематографії не має права надавати суб’єктам кінематографії право на розповсюдження і демонстрування таких фільмів та видавати відповідне державне посвідчення»¹²⁸.

У 2010 році йшлося про конституційність положень стосовно: 1) мови державного і комунального загальноосвітнього навчального закладу («мовою навчання є українська мова»); 2) можливості застосовувати й вивчати мови національних меншин; а також щодо мови, використовуваної в робочий час: «у державному і комунальному загальноосвітньому навчальному закладі педагогічні працівники зобов’язані постійно застосовувати українську мову, а у державному і комунальному загальноосвітньому навчальному закладі з навчанням мовою національних меншин поряд з українською мовою – також мову, якою здійснюється навчально-виховний процес в цьому закладі»¹²⁹. Своїм рішенням Конституційний Суд України у справі від 02.02.2010 № 4-рп/2010 визнав конституційність першого і неконституційність другого положення.

25 квітня 2019 року 51 народний депутат звернувся до Конституційного Суду України щодо конституційності Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної». На думку позивачів, закон не відповідав «приписам частини другої статті 6, частин першої, другої статті 8, статей 10, 11, частини другої статті 19, частини третьої статті 22, частин

---

¹²⁸ Рішення Конституційного Суду від 20.12.2007 № 13-рп/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-07#Text> (дата звернення: 26.05.2024).

¹²⁹ Рішення Конституційного Суду від 02.02.2010 № 4-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-10#Text> (дата звернення: 02.06.2024).

першої, другої статті 24, частин другої, третьої статті 84, пункту 3 частини першої статті 85, частини третьої статті 88, частини першої статті 93 Конституції України»¹³⁰.

У позові фактично йшлося лише про три статті – 10, 11 і 24, безпосередньо пов'язані з державною мовою, мовами, поширеними в Україні, та заборону дискримінації, зокрема за мовною ознакою. Усі інші – стосувалися організації влади (ст. 6 і 7), принципів державної служби (ст. 19: «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України»¹³¹), засад організації роботи Верховної Ради України (ст. 84, 85, 88, 93).

За розглядом справи Велика палата Конституційного Суду України ухвалила Рішення № 1-р/2021 від 14.07.2021, яким визнала таким, що відповідає Конституції України (є конституційним), Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»¹³².

Саме в рішеннях Конституційного Суду було сформульовано принцип, згідно з яким українська мова є основою конституційного ладу України:

«...з огляду на те, що припис про українську мову як державну міститься в розділі I “Загальні засади” Конституції України, який визначає основи конституційного ладу в Україні, то поняття “державна мова” (виділення. – *Авт.*) слід сприймати як складовий елемент поняття “конституційний лад”, іншим складником якого є, зокрема, поняття “державні символи”»¹³³.

---

¹³⁰ Рішення Конституційного Суду від 14.07.2021 № 1-р/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text> (дата звернення: 02.06.2024).

¹³¹ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 09.05.2024).

¹³² Рішення Конституційного суду від 14.07.2021 № 1-р/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text> (дата звернення: 02.06.2024).

¹³³ Там само.

2.3.6. Хартія і державна мова

Міжнародним договором, що безпосередньо не стосується державної мови, однак, чинить чималий вплив на неї і не завжди позитивний¹³⁴, є *European Charter for Regional or Minority Languages* (англ.) / *Charte européenne des langues régionales ou minoritaires* (фр.), ухвалений у Страсбурзі 5 листопада 1992 року. Навіть переклад *Хартії* українською мовою має суперечливий характер. Офіційна українськомовна назва документа «*Європейська хартія регіональних мов або мов меншин*» не зовсім відповідає офіційному оригіналові. Навпаки, неофіційна назва – «*Європейська Хартія регіональних або меншинних мов*»¹³⁵ – корелює з англословним і французькомовним оригіналом, у якому йдеться саме про мови, а не про групи мовців.

Не лише назва, а й процедура підписання та ратифікації цього міжнародного документа має суперечливий характер, і не тільки в Україні. Чи не найкритичніше ставлення до *Хартії* у французів:

«...захист мов у *Хартії* – тільки культурне алібі для справжньої контрреволюції: перетворення вільних і рівних індивідуумів на незначних представників етнічних груп у федеральній Європі регіонів»¹³⁶.

Станом на 30 березня 2024 року із 46 країн – членів Ради Європи підписали та ратифікували *Хартію* 25 країн; лише підписали 8; навіть не підписали 13. Україна належить до тих, хто підписав і ратифікував, хоча процедура ця відбулася не з першого разу.

«Україна взяла на себе зобов'язання приєднатися до *Хартії* під час вступу до Ради Європи, що було зафіксовано у Висновку

---

¹³⁴ Мозер М. Ще раз про «Європейську хартію регіональних або міноритарних мов» в Україні. *Мовне законодавство і мовна політика: Україна, Європа, світ* : збірник наукових праць. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. 15–25.

¹³⁵ Див.: Більман Івон. *Мовні війни в Європі*. Київ : К.І.С., 2007. 275 с.

¹³⁶ Більман Івон. *Мовні війни в Європі*. Київ : К.І.С., 2007. С. 11.

її Парламентської Асамблеї № 190 від 26 вересня 1995 року. Підписання Хартії від імені України відбулося вже 2 травня 1996 року»¹³⁷. Верховна Рада України двічі ухвалювала рішення про ратифікацію *Хартії*. Перший раз 24 грудня 1999 року; другий – 15 травня 2003 року. Між цими двома датами було рішення Конституційного Суду України про скасування Закону України «Про ратифікацію *Європейської хартії регіональних мов або мов меншин*» від 12 липня 2000 року; та два подання ратифікаційних законопроектів Президента до ВРУ 12 вересня 2001 року і 26 жовтня 2002 року. На сьогодні Закон України від 15.05.2003 № 802-IV «Про ратифікацію *Європейської хартії регіональних мов або мов меншин*» чинний (з 1 січня 2006 р.). В Україні положення *Хартії* із застереженнями застосовують до таких мов: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської¹³⁸.

Негативного впливу *Хартії* зазнала не лише українська мова через звуження сфери її побутування в окремих регіонах країни, а й національна безпека та територіальна цілісність держави. Попри викладену норму в статті 5 *Хартії*:

«Ніщо у цій Хартії не може тлумачитися як таке, що передбачає будь-яке право займатися будь-якою діяльністю або здійснювати будь-які дії, що суперечать цілям Статуту Організації Об'єднаних Націй або іншим зобов'язанням за міжнародним правом, включаючи принцип суверенітету і територіальної цілісності держав»¹³⁹ –

в Україні змінювалася субординація державної мови та регіональних і міноритарних мов, нівелювалася доктрина мовної державності України, порушувався принцип територіальної

---

¹³⁷ Василенко Володимир. Які мови в Україні потребують особливого захисту. Колізія між національним законом і міжнародними зобов'язаннями. *Дзеркало тижня*. 2006. 17 березня. URL: <https://zn.ua/ukr> (дата звернення: 20.06.2024).

¹³⁸ Про ратифікацію *Європейської хартії регіональних мов або мов меншин* від 15.05.2003 № 802-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Text> (дата звернення: 20.06.2024).

¹³⁹ Там само.

цілісності держави, відбувалася безпекова криза, пов'язана з мовою¹⁴⁰.

Хартія складається з п'яти частин: I. Загальні положення; II. Цілі та принципи, яких необхідно дотримуватися відповідно до пункту 1 статті 2; III. Заходи, спрямовані на заохочення використання регіональних мов або мов меншин у суспільному житті відповідно до зобов'язань, взятих за пунктом 2 статті 2; IV. Застосування Хартії; V. Заключні положення.

У загальних положеннях містяться визначення, закріплено приписи щодо зобов'язань, процедури виконання, чинних режимів охорони, інформації. У третій частині викладено зобов'язання держави в освіті, судовій владі, адміністративних органах і публічних послугах, засобах масової інформації, культурній діяльності, в економічному та соціальному житті, транскордонному обміні. Саме ці дві частини якнайбільше впливають на стан і статус української мови як мажоритарної, офіційної та державної, а особливо на зміст усього мовного законодавства в Україні.

---

¹⁴⁰ Див.: Юридичний висновок Міністерства юстиції щодо рішень деяких органів місцевого самоврядування (Харківської міської ради, Севастопольської міської ради і Луганської обласної ради) стосовно статусу та порядку застосування російської мови в межах міста Харкова. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_7477 (дата звернення: 20.06.2024).

Розділ 3

МОВНА БЕЗПЕКА

3.1. МОВА – ПРАВО – БЕЗПЕКА

У перший день серпня 1991 року в Києві на вулиці Грушевського, 5 у Верховній Раді Української Радянської Соціалістичної Республіки виголосив свою промову 41-й президент Сполучених Штатів Америки Джордж Буш-старший (George Bush). У своїй промові Джордж Буш-старший говорив про зміни, які відбувалися в Україні у 90-х роках ХХ століття, доволі акуратно висловлювався щодо історії завершення існування Радянського Союзу. Однак Президент США у промові дещо випустив з уваги і не надто врахував один федеральний закон.

Федеральний закон США «Закон про національну оборонну освіту» / «*National Defense Education Act*» ухвалив Конгрес і підписав президент Дуайт Ейзенхауер 2 вересня 1958 року. Головна мета цього акта – узгодити освіту з вимогами національної безпеки й оборони. Якнайбільше це стосувалося природничих наук, математики та *сучасних іноземних мов*. У такий спосіб чи не вперше на найвищому офіційному рівні *мова поєднала право і безпеку*.

Закон створює умови для посиленого вивчення сучасних іноземних мов «необхідних федеральному урядові або бізнесу, промисловості чи освіті Сполучених Штатів»¹⁴¹. Йдеться також про опанування «не лише сучасних іноземних мов», а й знання з «інших сфер, необхідних для повного розуміння територій, регіонів або країн, де певна мова поширена»¹⁴². Інші сфери – це історія, політологія, лінгвістика, економіка, соціологія, географія й антропологія.

---

¹⁴¹ Public Law 86-864-Sept. 2. 1968. Title VI : Language Development. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-72/pdf/STATUTE-72-Pg1580.pdf> (дата звернення: 25.06.2024).

¹⁴² Там само.

Випало з уваги те, що промова не повністю враховувала саме ці «інші сфери» українського життя, про що зазначає федеральний закон. Вона була написана з погляду радянського бачення української історії, культури, географії, антропології, мови. Натомість слідування за логікою «Закону про національну оборонну освіту» США щодо знань регіональної мови та «інших сфер, необхідних для повного розуміння територій, регіонів або країн» і, що більше, його дотримання, напевно, допомогло б не лише зробити інший текст промови, але й в інший спосіб визначати політику в центрально-східному регіоні Європи на зламі XX і XXI століть. Відповідаючи на запитання про роль мови в національній безпеці, виконавчий директор Об'єднаного національного комітету мов Білл Ріверс (Bill Rivers) через чверть століття у 2017 році знову визнав неухвагу США до мов Східної Європи:

«Мова була критично важливим елементом національної безпеки з часів Другої світової війни. Протягом більшої частини минулого пів століття мовні вимоги відображали двополярний світ – оскільки головним противником США був СРСР, найважливішою мовою для вивчення була російська мова і, меншою мірою, мови Східного блоку»¹⁴³.

У 1964 році до «Закону про національну оборонну освіту» додали англійську мову й визначили її стратегічну важливість для національної безпеки. Так під впливом американської стратегії поширилася практика позиціонувати мови як критично важливий чинник національної безпеки.

Напевно це могло стосуватися мов незалежних держав або домінантних мов політичних союзів чи імперій. Ні до перших, ні до других або третіх не належала українська, як, зрештою, і мова корінного народу України – кримських татар – і чимале число міноритарних мов України. Цю ситуацію вкрай важливо було виправити.

---

¹⁴³ Language and National Security: Q&A with Bill Rivers. URL: <https://planetwordmuseum.org/language-and-national-security-q-a-with-bill-rivers/> (дата звернення: 25.06.2024).

Перефразовуючи тезу Олексія Матети, без законодавчої основи поширення, утвердження й забезпечення української мови в Україні, як і зрештою кримськотатарської та інших мов, залишатиметься лише намірами, а їхня реалізація – черговою декларацією¹⁴⁴. Сформоване мовне право – перша обов’язкова умова забезпечення мови в спільноті та державі. Гарантування мовної безпеки – друга обов’язкова умова забезпечення мови в спільноті та державі. Без права нема підстав говорити про безпеку. Без безпеки право лише почасти реалізовуватиме або й не реалізовуватиме своє призначення в суспільстві.

Упродовж тридцяти двох років формування мовної архітектури України супроводжувало поступове творення галузевого мовного права, втіленого в нормах Конституції, законах, указах Президента, постановах Кабінету Міністрів України, рішеннях Конституційного Суду України, підзаконних актах. Ще до колапсу СРСР ухвалено Закон «Про мови в Українській РСР» (1989 р.). Українська соціолінгвістична традиція загалом доволі негативно ставиться до цього акта, як до такого, що не дуже сприяв поширенню й удержавленню української мови в Україні.

«Ще кілька років після проголошення незалежності в Україні мовні відносини регулювали радянські норми, які хоч і зазнали за останні десятиліття існування Союзу змін у бік зміцнення статусу української мови, але фактично залишалися номінальними. [...] в роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій було дозволено використовувати паралельно й інші національні мови. Очевидно, що перш за все йшлося про російську»¹⁴⁵.

---

¹⁴⁴ «...без законодавчої основи формування, утвердження й забезпечення, національні інтереси залишатимуться лише намірами, а їх реалізація черговою декларацією». Матета О. А. Національні інтереси як основа національної безпеки України. *Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади* : монографія / за загальною редакцією О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. С. 356.

¹⁴⁵ Макарець Ю. С. Статус і стан української мови в незалежній Україні: соціолінгвістичний вимір. Київ : ЛАТ&К, 2019. С. 62.

Визнаємо, що описана мовна ситуація кінця ХХ століття відповідає реальному стану речей, однак не погоджуємося з негативною оцінкою мовного закону 1989 року. Очікувати після ухвалення закону моментальної зміни в мовній сфері держави щонайменше утопічно. Соціальні мовні трансформації відбуваються вкрай повільно. Як приклад: імперське нищення української мови тривало століттями і таки не дійшло до точки зникнення української мови. Призначення цього закону було в іншому: запустити процес мовного відродження понад сорокамільйонної нації.

На виконання Закону «Про мови в Українській РСР» Рада Міністрів Постановою від 12 лютого 1991 року затвердила *Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року*. Найважливішим досягненням *Програми* стало запровадження обов'язкового вивчення української мови у вищій школі незалежно від профілю. Сама назва предмета «ділова українська мова» символічна. Вона засвідчувала спроможність української мови вийти з обмеженого світу художньої літератури й народних говірок. Навіть сьогодні вивчення української мови за професійним спрямуванням у вищій школі є важливим інструментом мовної політики та мовного планування, не кажучи вже про національну безпеку.

Точкою неповернення стала Конституція України, яка закріплювала державний статус за мовою титульного народу, визнавала мови національних меншин, а також мовну самобутність корінних народів. Було прийнято й низку підзаконних актів із метою заснування державних мовних інституцій різного рівня та підпорядкування. Деякі з них із часом втратили чинність, однак крок за кроком формувалася практика інституційного забезпечення державної мови, інших мов, поширених в Україні. З 90-х років ХХ століття без перерви працює лише одна інституція – Інститут української мови Національної академії наук України. У сфері мовного права ХХ століття завершилося судовою справою в Конституційному Суді України¹⁴⁶.

---

¹⁴⁶ Рішення Конституційного Суду від 14.12.1999 № 10-рп/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#Text> (дата звернення: 02.06.2024).

У першій чверті ХХІ століття з'явилися два мовні закони – 2012 і 2019 років (перший став причиною Мовного майдану; другий – посилив позиції державної мови); *Європейська хартія регіональних або міноритарних мов*, Закон «*Про національні меншини (спільноти) України*»; так звані мовні статті в багатьох галузевих законах, передусім у сфері культури й освіти. Отже, законодавча основа поширення, утвердження й забезпечення української мови як мажоритарної та державної в Україні сформувалася. Далі вкрай важливими є практики правозастосування, від чого залежать стан і статус державної мови, мов корінних народів – кримських татар і караїмів, інших мов, поширених в Україні. Упорядкованість мовного ландшафту та верховенство права – гарантують національну безпеку.

«Лінгвістичне забезпечення національної безпеки, спрямоване на захист національних мов від можливих загроз. Рівень цих загроз визначають на рівні міждержавних політичних, економічних, історичних та інших відносин. Наприклад, країни Балтії вважають російську мову серйозною загрозою національній безпеці. Навпаки, у Білорусі російська мова витіснила національну, і це нікого не хвилює (всі були здивовані, коли президент Білорусі у 2014 році вперше за 20 років виступив з офіційною промовою білоруською мовою)»¹⁴⁷.

Безпекова мовна модель залежить від того, як себе позиціонують нація та її держава у світі. Наприклад, безпекова мовна стратегія Сполучених Штатів Америки, з одного боку, спрямована на посилення англійської мови як глобальної; а з іншого – на вивчення мов і культур тих регіонів, де перебувають їхні стратегічні цілі. У парадигмі чужих мов вони готові до викликів, оскільки вважають, що «майже кожна нація у світі (і набагато більше етнічних груп, ніж націй) має потенціал створити мовні потреби для Сполучених Штатів»¹⁴⁸.

¹⁴⁷ Jafarov Javid. Language Safety in the Context of National Security. *Bulgarian Historical Review / Revue Bulgare d'Histoire*. 2018. № 1–2. P. 210–211.

¹⁴⁸ Brecht Richard D., Rivers William P. Language and National Security in the 21st Century: The Role of Title VI / Fulbright-Hays in Supporting National Language Capacity. Kendall ; Hunt Publishing Company, 2000. P. 84.

Позиціонування української політичної нації та держави України в силу історії, географії, культури й особливо теперішньої війни докорінно відрізняється як від так званих світових держав, так і держав меншого масштабу впливів. Перша відмінність зумовлена несвітовим статусом, а друга – тим, що жодна співмірна нація та держава сьогодні не зазнають руйнувань і втрат унаслідок воєнних дій із боку ядерної держави, метою якої є не просто завоювання території, а знищення української нації як такої.

Поняття «*національна безпека*» в українському законодавстві безпосередньо пов'язане з поняттям «*національні інтереси*», які Закон «*Про національну безпеку України*» визначає як «життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян»¹⁴⁹. Задоволення національних інтересів певної спільноти «є необхідною умовою її існування й підтримки ідентичності як суб'єкта історії»¹⁵⁰. Розуміння національного інтересу як необхідної умови існування спільноти безпосередньо корелює з критичною вагою української мови для існування української спільноти, політичної нації та держави.

Кількасотлітня історія «заклятого російсько-українського партнерства» засвідчує, що за логікою росіян повинен залишитися хтось один. Оскільки мова для українців є основою їхнього націотворення та державотворення, основою конституційного ладу держави, існування українців та української держави безпосередньо залежить від української мови.

«Досить непогано, коли людина володіє двома чи трьома мовами або ж користується надбаннями кількох культур. Та коли переважає бажання користуватися російською мовою в державних

---

¹⁴⁹ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 26.06.2024).

¹⁵⁰ Дзьобань О. Національні інтереси як основа національної безпеки: світоглядно-методологічні аспекти. *Вісник Академії правових наук України* : збірник наукових праць. 2010. № 3 (62). С. 126.

установах, прихилитися перед російською чи західною культурою, тоді, на нашу думку, етнокультурний маргіналізм еволюціонує не в українську культуру, а в чужинську. А це, в свою чергу, ставить під загрозу існування самої держави»¹⁵¹.

Незважаючи на те, чи залишаться росіяни, чи вирішать зникнути, для українців найважливішим елементом у структурі національних інтересів є розвиток власної модерної нації, для якої «як політичного суб'єкта найголовнішим є збереження її ідентичності і культурномовної (виділення. – *Авт.*) самобутності»¹⁵². Тому мова є чи не найважливішим національним інтересом українців та української держави й детермінативною частиною *національної безпеки*.

3.2. МІЖ БЕЗПЕКОЮ ТА БЕЗПЕЧНІСТЮ

Сучасні безпекові студії не дуже прихильні до мови. Цю відстороненість показує навіть *ad hoc* перелік різних безпек: безпека індивіда / людини, безпека групи / спільноти / нації, безпека держави; зовнішня – внутрішня безпека; національна безпека, яка далі охоплює державну безпеку, політичну, воєнну, екологічну, демографічну, гуманітарну, продовольчу, енергетичну, інформаційну, економічну, банківську й ін. Не сподіваймося в багатьох таких переліках натрапити на *мовну* або *лінгвістичну безпеку*, і не лише в українських наукових практиках, а й почасти, названих узагальнено, західних. Що це? Брак розуміння ваги мови як частини безпеки чи безпечність у ставленні до мови?

Два на перший погляд схожі слова «безпека» і «безпечність» характеризує щонайменше позірною простотою пояснення їхніх нібито однакових змістів. Пересічне розуміння *безпеки* – «стан, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує», натомість

---

¹⁵¹ Матета О. А. Національні інтереси як основа національної безпеки України. *Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади* : монографія / за загальною редакцією О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. С. 354.

¹⁵² Там само. С. 362–363.

безпе́чність – це «відсутність небезпеки; те саме, що безтурботність»¹⁵³, а «іменник до безтурботний – який байдуже, спокійно ставиться до труднощів життя, не журиться ними»¹⁵⁴.

Однак історія «конфліктів, що змінили світ»¹⁵⁵, показує нам загрозову відмінність цих двох слів. Коли йдеться про *мовну безпеку*, то шанси уникнути конфлікту, протистояння, війни існують. Коли про *безпе́чність*, то конфлікти, протистояння, війна практично неминучі.

Короткий опис найбрутальніших європейських проблем, у яких мова посідала чільне місце, охоплює часові межі від 1990 до 2001 року. Межі більше формальні, ніж фактичні. Деякі проблеми зароджувалися задовго до гострої фази конфлікту – протистояння – війни, так само, як деякі зараз лише заморожені та чекають слушного часу, щоби знову вибухнути. Територія: Східна Європа, лівобережжя Дністра; Південна Європа, Балкани. Мова безпосередньо задіяна в усіх описуваних трагічних подіях. Навіть більше, мова часто постає головним актором цих подій, що виникли через безпе́чність щодо мовної безпеки.

Перший конфлікт відбувається зовсім поруч і, зокрема, пов'язаний з українською мовою. Три інші, що не обійшлися без мови, виникли на Балканах: у Хорватії, Косово та Північній Македонії.

3.2.1. Придністровський конфлікт

Євген Єнін і Наталя Іщенко, описуючи Придністровський конфлікт у книжці «*Конфлікти, що змінили світ*», роблять такий висновок:

«Придністровський конфлікт, який починався із суперечки навколо контролю над підприємствами та спорів щодо *мовних*¹⁵⁶ питань,

¹⁵³ Словник української мови : в 11 томах. Т. 1. 1970. С. 137 ; Словник української мови / відповідальний редактор В. В. Жайворонок. Київ : ВЦ «Просвіта», 2012. С. 51.

¹⁵⁴ Словник української мови : в 11 томах. Т. 1. 1970. С. 150.

¹⁵⁵ Наталя Іщенко (Гумба) [та ін.]. Конфлікти, що змінили світ. Харків : Фоліо, 2020. 184 с.

¹⁵⁶ Тут і далі в розділі, присвяченому конфліктам, які змінили світ, виділяємо курсивом слова «*мова*» та похідні від нього.

на сьогодні виглядає як геополітичне протистояння Росії та Заходу (в особі НАТО) на теренах колишнього СРСР»¹⁵⁷.

Це був час розпаду СРСР, ознаменований, зокрема, ухваленнями мовних законів республіканськими Верховними Радами. Відповідно до цих актів колишні міноритарні мови Радянського Союзу різко змінювали свій статус із вторинного на державний / офіційний. Молдавська РСР явно лідирувала в цих процесах.

Кишинів у серпні 1989 року ухвалив кілька мовних правових актів, які переводили молдавську мову на латинське письмо й робили її офіційною в «політичній, економічній, соціальній і культурній сферах», натомість за російською залишаючи сферу міжнародного спілкування. Цей акт загострив протистояння між Кишиневом і Тирасполем. 5 листопада 1991 року «на території Придністровської Молдавської Республіки запроваджено три офіційні мови: молдавську (на основі кирилиці), російську та українську»¹⁵⁸. Далі мовне питання як маркер конфлікту з'явилося в мирному Плані Козака: «російській мові надавався статус державної / офіційної – разом з молдовською»¹⁵⁹.

Гостра фаза конфлікту тривала з 2 березня до 21 липня 1992 року, але навіть зараз він незавершений. На сьогодні можливе його загострення аж до збройного як частини повномасштабної війни росії проти України. Кількість жертв із боку Молдови налічує 300 вбитими і 1 100 пораненими, із боку Придністров'я – від 360 до 1 000 вбитими і від 600 до майже 1 500 пораненими. Разом утрати людських життів – від 2 360 до 9 900.

3.2.2. Конфлікт у Хорватії

На думку багатьох науковців, усе почалося із сумнозвісного *Меморандуму Сербської академії наук і мистецтв з національного питання* у вересні 1986 року. Саме цей ніби науковий

---

¹⁵⁷ Наталя Іщенко (Гумба) [та ін.]. Конфлікти, що змінили світ. Харків : Фоліо, 2020. С. 158.

¹⁵⁸ Там само. С. 148.

¹⁵⁹ Там само. С. 152.

текст, що його розглядають як маніфест сербського націоналістичного відродження, вважають за відправну точку розпаду Югославії¹⁶⁰. Через два роки в 1989 році відбулася ще одна на позір культурна подія – «виступ Мілошевича¹⁶¹ в Косово, присвячений 600-річчю битви на Косовому Полі»¹⁶², яка однак мала далеко не культурний характер.

Практично паралельно з ушануванням 600-річчя подій на Косовому полі в Хорватії було засновано першу некомуністичну партію «Хорватський демократичний союз». Нова хвиля хорватських політиків ставила собі за мету «відродження національної ідентичності хорватської нації через відновлення хорватської культури, мови (виділення. – *Авт.*), історії»¹⁶³.

Мова впливала на обидві сторони конфлікту, які за часів Югославії послуговувалися спільною сербохорватською¹⁶⁴ мовою. Уже в *Меморандумі Сербської академії* було зазначено, не без образ, що хорвати намагаються «нав'язувати» хорватську мову в Хорватії:

---

¹⁶⁰ Гайдай Д. Інший як альтер-его сербської ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 5. С. 356–372.

¹⁶¹ Слободан Мілошевич / Слободан Милошевић (1941–2006) – президент Сербії (1986–1997) і Союзної Республіки Югославії (1997–2000). Його вважають ключовою постаттю подій на Балканах наприкінці ХХ століття. У 1999 році Гаазький трибунал для колишньої Югославії висунув проти Слободана Мілошевича звинувачення у скоєнні воєнних злочинів у Косово. У 2001 році його заарештовано та передано Гаазькому Міжнародному трибуналові щодо колишньої Югославії. 11 березня 2006 року Слободана Мілошевича знайдено мертвим у його камері в'язниці Гаазького трибуналу. Див. детально: Слободан Мілошевич. *Вікіпедія*. URL: wikipedia.org.

¹⁶² Битва на Косовому полі відбулася 15 червня 1389 року між середньовічною Сербією та Османською імперією. «З сербського погляду боротьба за Косово – це не просто боротьба за територію, це боротьба за сербську національну ідею. Сербі вважають Косово джерелом своєї національної ідентичності і наріжним каменем своєї національної ідеї». Наталя Іщенко (Гумба) [та ін.]. *Конфлікти, що змінили світ*. Харків : Фоліо, 2020. С. 103.

¹⁶³ Наталя Іщенко (Гумба) [та ін.]. *Конфлікти, що змінили світ*. Харків : Фоліо, 2020. С. 47.

¹⁶⁴ Сербохорватська мова. *Вікіпедія*. URL: wikipedia.org (дата звернення: 25.06.2024).

«нав'язування сербам офіційної мови, яка носить ім'я іншої нації (Хорватії) [...] Конституційне положення зробило цю мову обов'язковою для сербів у Хорватії, а націоналістично налаштовані хорватські лінгвісти систематично та добре організованими діями віддаляють її від мови, яку використовують в інших республіках сербохорватського мовного ареалу»¹⁶⁵.

Хорватська влада якийсь час намагалася залагодити цей мовний конфлікт і пропонувала сербам гарантувати культурну автономію, збереження сербської мови та культурної ідентичності. Однак серби прагнули політичних прав і офіційного статусу своєї мови. Зусилля виявилися марними. У конфлікті, який тривав протягом 1991–1998 років і завершився повною перемогою Хорватії, число жертв із хорватської сторони становило 15 007 разом – тих, хто загинув і зник безвісти, мирних і військових; у контрольованому «Республікою Сербська Країна» районі – 7 204 загиблих і зниклих військових та цивільних. Усіх разом 22 211 осіб.

3.2.3. Конфлікт у Косово

У Косово взагалі конфлікт розпочався із заперечення права на автономію краю, права на збереження ідентичності людності Косова албанської національності та права на офіційний статус албанської мови. Причому не просто було усунуто одну з двох офіційних мов із публічної сфери життя, а й заборонено освіту албанською мовою. Ситуацію погіршив той факт, що під тиском світової спільноти сербська сторона пішла на поступки й позірно повернула освіту албанською мовою, але не виконала своїх зобов'язань.

«У 1990 році Сербія розпускає органи влади Косова, запроваджуючи пряме правління краєм з Белграда. Офіційною мовою, замість албанської та сербської, стала лише сербська. Навчання

---

¹⁶⁵ Serbian Academy of Arts and Sciences (SANU). Memorandum 1986. URL: https://web.archive.org/web/20191203154648/http://chnm.gmu.edu/1989/archive/files/sanu_memo_e3b3615076.pdf (дата звернення: 26.06.2024).

у навчальних закладах відбувається винятково за сербською програмою, навчання албанською мовою було заборонено (виділення. – *Авт.*)»¹⁶⁶.

Мова як частина ідентичності виконала свою місію пускового механізму конфлікту. У конфлікті впродовж лютого 1998 – червня 1999 року разом загинуло від 13 506 до 17 007 осіб. Число військових жертв становило з обох сторін від 2 700 до 3 331, цивільних: 8 676 албанців загинули або зникли безвісти; від 1 641 до 2 500 сербів та осіб інших національностей загинули або зникли безвісти.

3.2.4. Конфлікт у Північній Македонії

Протистояння між македонцями й албанцями в Північній Македонії також не обійшлося без питання мови. Початок було покладено задовго до подій конфлікту у 2001 році. У листопаді 1991 року Македонія ухвалила Конституцію, де «визначала Македонію як державу македонського народу»¹⁶⁷, залишивши за албанцями статус національної меншини. На додаток із Конституції Югославії 1974 року вилучили статтю, яка забезпечувала національним меншинам право на використання власної мови в публічному просторі за умови, якщо вони становили більшість у регіоні. Завершення конфлікту датується 2018 роком і також позначено мовним питанням.

«Закон про використання мов (фактично йдеться про надання статусу другій офіційній албанській мові в регіонах, де албанців більшість) був ухвалений парламентом Македонії лише 2018 року. Парламент ухвалював Закон двічі, 11 січня та 14 березня 2018 року, і двічі президент Македонії Георге Іванов відмовлявся його підписувати. Врешті 14 січня 2019 чинний на той момент голова македонського парламенту – представник албанської партії – Талат Джафері самостійно підписав закон про мови. “Законом про використання мов нарешті юридично і офіційно закриваємо рамку

¹⁶⁶ Наталя Іщенко (Гумба) [та ін.]. Конфлікти, що змінили світ. Харків : Фоліо, 2020. С. 91.

¹⁶⁷ Там само. С. 107.

Охридської угоди”, – відзначив тодішній прем’єр-міністр Македонії Зоран Заєв»¹⁶⁸.

У цьому конфлікті на Балканах загинули 10 мирних мешканців, 75 військових із македонського боку й 700–800 – з албанського. Майже тисяча людських життів.

Чотири описані збройні європейські конфлікти-війни продовжували дві світові війни ХХ століття, плавно заходячи в нове століття та передаючи естафету Києву. Здавалося б, така людська, притаманна людині від природи, позбавлена небезпеки мова за певних обставин перетворюється на жахливу загрозу, що безоглядно кладе на вівтар безпечності жертву людського життя.

3.3. СУТНІСТЬ БЕЗПЕКОВИХ ПОНЯТЬ

Питання стоїть доволі категорично: як запобігти трагедіям, пов’язаним із мовою? Чи не найголовніше запитання *безпекових мовних студій*. Воно має три виміри: *безпека мови, безпека мовця, мовна безпека* з додатковими українськими конотаціями трьох вимірів: минулого (внутрішня і зовнішня історія мови), теперішнього (мова / мови як елемент гібридної війни росії проти України), майбутнього (державна мова, мова більшості стосовно мов меншостей, офіційна мова ЄС).

Мова – одна з небагатьох людських властивостей, наділена абсолютно магичною силою творення світу. Джером Брунер (Jerome Bruner) взагалі стверджує, що «життя як таке невіддільне від оповіді про життя, або відвертіше, життя – це не те, “як воно було”, а те, як його інтерпретують і реінтерпретують, розповідають і переоповідають»¹⁶⁹. Згода на цю магичну силу слів потребує в будь-якій розмові, особливо науковій, уточнення понять, термінів та їхніх значень.

---

¹⁶⁸ Наталя Іщенко (Гумба) [та ін.]. Конфлікти, що змінили світ. Харків : Фоліо, 2020. С. 177.

¹⁶⁹ Bruner Jerome. Life as Narrative. *Social Research*. 2004. Vol. 71. № 3. P. 709.

Теорія безпекових студій оперує двома категоріальними поняттями – «безпека» і «небезпека» – та послуговується ключовими словами-термінами «безпека», «небезпека», «загроза», «ризик», «виклик». Навколо цього короткого списку, як осердя, розгортається весь безпековий дискурс.

«*Безпека*» є ключовим поняттям безпекових студій як таких, тому природно саме зі з'ясування цього терміна починається виклад матеріалу в підручнику «*Засади національної безпеки України*»¹⁷⁰ Володимира Горбуліна й Анатолія Качинського. Автори подають лінгвістичне, філософське, політологічне, геополітичне, соціологічне та військове трактування цього терміна. Зокрема, з погляду філософії, безпеку трактують «як надійність існування соціального об'єкта (системи)»; політології – «стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз»; геополітики – «стан захищеності від викликів, ризиків і загроз; стан сталого існування (розвитку) об'єкта, за якого ймовірність небажаних змін будь-яких параметрів (характеристик) його життєдіяльності є незначною»; соціології – «стан, коли народ (держави) може суверенно, без втручання і тиску зовні, вільно вибирати й здійснювати свою стратегію соціального, економічного і політичного розвитку»¹⁷¹. *Безпека* як категорія безпекових студій не може існувати без категорії «*небезпека*». Ці два поняття не є антонімами. Це «взаємопов'язані та самостійні категорії, що характеризують суспільний розвиток»¹⁷².

У 2021 році вийшла друком велика праця під назвою «*Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади*»¹⁷³ за загальною редакцією Олександра Дзьобаня. У розділі цієї монографії під заголовком «*Виклик, ризик, загроза, небезпека, безпека: онтологічний статус та діалектичність*

---

¹⁷⁰ Горбулін В. П., Качинський А. Б. Засади національної безпеки України : підручник. Київ : Інтертехнологія, 2009. 272 с.

¹⁷¹ Там само. С. 12.

¹⁷² Там само. С. 13.

¹⁷³ Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади : монографія / за загальною редакцією О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. 776 с.

ключових категорій»¹⁷⁴ подано детальне сучасне філософське осмислення *безпеки* й *небезпеки*, а також *загрози*, *ризик* та *виклику*. Показано, як у теорії безпекових студій розуміють ці поняття та логіко-семантичні зв'язки між ними. Саме цей філософський портрет беремо за основу для з'ясування значень слів-термінів «*безпека*», «*небезпека*», «*загроза*», «*ризик*», «*виклик*» і перспективи безпекових мовних студій.

3.3.1. *Безпека*

Слово «*безпека*» академічний *Словник української мови* (2012 р.) тлумачить як «стан, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує»¹⁷⁵. Однак, чи завжди відсутність загроз є безпекою? *Велика українська енциклопедія (ВУЕ)*¹⁷⁶ визначає поняття «*безпека*» складніше – як «(1) стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, спільноти, суспільства, держави від внутрішніх та зовнішніх загроз; (2) властивість предметів, явищ, процесів зберігатися за руйнівних впливів»¹⁷⁷ – і подає англomовні та франкомовні відповідники *safety*, *security* та *sécurité*, де *safety* швидше захищеність, а *security* та *sécurité* – безпека.

Ідея *захищеності* наскрізно наявна в конституційному розумінні *безпеки*. Конституція України визначає безпеку як «найвищу соціальну цінність» разом із людиною, її життям, здоров'ям, честю, гідністю і недоторканністю (ст. 3)¹⁷⁸. *Обов'язок забезпечення безпеки* прямо покладено на державу, Президента, Кабінет Міністрів, військові формування та правоохоронні органи. *Забезпечення* визначено як «...*захищати*, охороняти кого-

---

¹⁷⁴ Дзьобань О. П. Виклик, ризик, загроза, небезпека, безпека: онтологічний статус та діалектичність ключових категорій. *Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади* : монографія / за загальною редакцією О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. С. 175–193.

¹⁷⁵ Словник української мови / відповідальний редактор В. В. Жайворонок. Київ : ВЦ «Просвіта», 2012. С. 51.

¹⁷⁶ Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua> (дата звернення: 24.06.2024).

¹⁷⁷ Безпека. *ВУЕ*. URL: <https://vue.gov.ua/Безпека> (дата звернення: 24.06.2024).

¹⁷⁸ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text> (дата звернення: 24.06.2024).

що-небудь від небезпеки...»¹⁷⁹. Крім того, Конституція визначає *забезпечення економічної та інформаційної безпеки* однією з найважливіших функцій держави та «справою всього Українського народу» (ст. 17)¹⁸⁰. Ураховуючи положення Конституції, у Законі «Про національну безпеку України» вибудовується логіка безпеки на принципі *захищеності*. З такого погляду обґрунтованим є визначення Олександра Дзьобаня:

«безпека – це певний стан системи, за якого вона зберігає свою цілісність, стійкість (стабільність), здатність до ефективного функціонування і прогресивного розвитку, а відтак – можливість надійного *захисту* (виділення. – *Авт.*) усіх її елементів (підсистем) від будь-яких деструктивних внутрішніх і зовнішніх дій»¹⁸¹.

Важливо, що в такий спосіб розуміючи поняття «безпека», по-перше, йдеться не просто про відсутність якихось малопринятних або зовсім неприйнятних чинників зовнішнього впливу, а внутрішній стан спроможності кого-, чого-небудь протистояти, працювати, захищатися, долати малопринятні або зовсім неприйнятні чинники. По-друге, чинники можуть бути як зовнішні, так і внутрішні.

Детально обговорюючи концепт *безпеки*, Олександр Дзьобань виділяє чотири основні його аспекти: «(1) безпека як відсутність небезпеки; (2) безпека як невід’ємна властивість (атрибут) системи; (3) безпека як результат специфічної діяльності, передусім державних інститутів; і (4) безпека як певний стан»¹⁸². У такий спосіб узагальнено всі іманентні, притаманні як такі, риси *безпеки*, які виявляють себе залежно від ситуації, контексту, інших чинників.

---

¹⁷⁹ Словник української мови / відповідальний редактор В. В. Жайворонок. Київ : ВЦ «Просвіта», 2012. С. 292.

¹⁸⁰ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 24.06.2024).

¹⁸¹ Дзьобань О. П. Виклик, ризик, загроза, небезпека, безпека: онтологічний статус та діалектичність ключових категорій. *Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади* : монографія / за загальною редакцією О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. С. 191.

¹⁸² Там само. С. 192–193.

Закон «Про національну безпеку України» оперує поняттями *воєнної безпеки, громадської безпеки, державної безпеки і національної безпеки* (ст. 1)¹⁸³: де «*воєнна безпека* – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз»; «*громадська безпека і порядок* – захищеність життєво важливих для суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина...»; «*державна безпека* – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру»; «*національна безпека України* – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз».

3.3.2. *Небезпека*

Безпека і небезпека утворюють пару пов'язаних між собою понять і термінів із протилежними значеннями. Інакше кажучи, утворюють бінарну систему, чи бінарну опозицію¹⁸⁴, притаманну будь-якій мові та, зрештою, самому мисленню. Суть такого типу мовних опозицій полягає в тому, що кожен із двох елементів навзаєм визначає один одного. Розуміння того, що таке *життя*, приходить із розумінням того, чим воно не є, і навпаки. Щоб розуміти, що таке *небезпека*, потрібно розуміти, що таке *безпека*:

---

¹⁸³ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 26.06.2024).

¹⁸⁴ Бінарна опозиція, від лат. *binarius* «подвійний, із двох частин», – універсальний принцип пізнання, організації знакових систем і властивість людського мислення, що полягає у сприйнятті та описі світу через парні, семантично протилежні категорії: *верх – низ, добро – зло, прекрасне – потворне, день – ніч, свій – чужий* тощо. Бінарна опозиція. *BVE*. URL: https://vue.gov.ua/Бінарна_опозиція (дата звернення: 26.06.2024).

«Етимологія слова “небезпека” свідчить про те, що воно походить від слова “безпека” та означає “відсутність безпеки”. Отже, поняття “безпека” та “небезпека” можна окреслювати як протилежні за значенням: стан захищеності інтересів та, відповідно, стан незахищеності»¹⁸⁵.

Якщо визначати *безпеку* як «стан, за якого щось або хтось зберігає свою цілісність, стійкість, здатність до функціонування і розвитку, спроможність на захист», то, відповідно, *небезпека* має виявляти протилежний зміст – бути станом, за якого щось або хтось *втрачає* свою цілісність, стійкість, здатність до функціонування та розвитку, спроможність на захист. Причому втрачає внаслідок дії внутрішніх і/або зовнішніх чинників впливу. Саме цю логіку відтворює академічний *Словник української мови* в одинадцяти томах, визначаючи *безпеку* як «стан, коли кому-, чому-небудь ніщо *не загрожує*», а *небезпеку* – як «стан, коли кому-, чому-небудь щось *загрожує*»¹⁸⁶.

Теоретичні безпекові студії все ще не дійшли згоди щодо однозначного трактування понять «*небезпека*» і «*безпека*». Перше визнають категоріальним поняттям і доволі послідовно з'ясовують як стан, що «не має статичного характеру. Вона може розглядатися як минула, наявна, потенційна, прогнозована, але вона присутня завжди»¹⁸⁷. Просто кажучи, стан позачасовий і динамічний. Лише за умови постійного існування *небезпеки* людина пам'ятає про *безпеку* і прагне до неї. Як і *безпека* (зовнішня і внутрішня), *небезпека* має два виміри: «небезпечним може бути не тільки якийсь зовнішній вплив, який заперечує існування суб'єкта, а й відсутність впливу (дії) чи умов,

---

¹⁸⁵ Дзьобань О. П. Виклик, ризик, загроза, небезпека, безпека: онтологічний статус та діалектичність ключових категорій. *Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади* : монографія / за загальною редакцією О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. С. 191.

¹⁸⁶ Словник української мови : в 11 томах. Т. 1. 1970. С. 137 ; Словник української мови : в 11 томах. Т. 5. 1974. С. 246.

¹⁸⁷ Романчик Т. В. Небезпека, загроза, ризик: аналіз термінологічного апарату теорії економічної безпеки. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2020. С. 260.

які є життєво важливими для існування суб'єкта»¹⁸⁸. Теоретики безпекових студій формами *небезпеки* вважають *виклик*, *ризик* і *загрозу*.

3.3.3. Виклик, ризик, загроза

Поняття «безпека» і «небезпека» пов'язані між собою дво-яко. З одного боку, безпосередньо, якщо йдеться про крайні прояви *буття* і *небуття*. З іншого – у зв'язку з наявністю таких понять як «виклик», «ризик» і «загроза»: «поняття “безпека”, “небезпека”, “загроза”, “ризик” [...] взаємозалежні, тобто розкриття сутності одного поняття неможливе без адекватного розуміння змісту інших»¹⁸⁹.

Найменшу силу дії має *виклик*. Глумачні академічні словники української мови описують слово «виклик» як «катего-рична, різка пропозиція вступити в боротьбу, поєдинок або дія, спрямована на те, щоб втягнути у поєдинок», або як «заклик до змагання, до участі в чому-небудь»¹⁹⁰. У безпекових студіях цей термін прийнято також визначати або як «сукупність обставин, які можуть негативно вплинути на стан безпеки, саме тому на них необхідно реагувати», або «сукупність обставин, які не обов'язково мають характер загрози, проте вимагають реагуван-ня»¹⁹¹. Найоптимальніше з'ясовано поняття «виклик» як «анта-гонізація або спонукання, спрямоване на те, щоб переконати людину виконати дію, яку б вона за інших умов не зробила»¹⁹².

---

¹⁸⁸ Дзьобань О. П. Виклик, ризик, загроза, небезпека, безпека: онтологічний статус та діалектичність ключових категорій. *Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади* : монографія / за загальною редакцією О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. С. 186.

¹⁸⁹ Там само. С. 176.

¹⁹⁰ Словник української мови : в 11 томах. Т. 1. 1970. С. 408 ; Словник української мови / відповідальний редактор В. В. Жайворонок. Київ : ВЦ «Просвіта», 2012. С. 109.

¹⁹¹ Дзьобань О. П. Виклик, ризик, загроза, небезпека, безпека: онтологічний статус та діалектичність ключових категорій. *Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади* : монографія / за загальною редакцією О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. С. 182.

¹⁹² Challenge. URL: <https://en.wiktionary.org/wiki/challenge> (дата звернення: 26.06.2024).

Отже, *виклик* – це спонукання до непланованих дій, уникнення яких може призвести або ні до появи небезпеки. За умови *виклику* явно домінує зовнішній чинник. Інколи *виклик* розглядають як «мінімальний *ризик*»¹⁹³.

Відповідно, на вищому щодо *виклику* щаблі стоїть *ризик* – «усвідомлена можливість небезпеки», «можлива небезпека, невдача», «ймовірність настання несприятливих наслідків»¹⁹⁴. *Ризик* має потенційний і необов'язковий характер. Це певна чинність (дія, подія), яка може відбутися, а може і не відбутися, завжди спрямована в теперішній час. З погляду результату, *ризик* можна кваліфікувати зі знаком плюс, мінус і нуль. З *ризиками* пов'язані радше ймовірні втрати, ніж реальні.

Найінтенсивніший прояв притаманний *загрозі* – «можливості або неминучості виникнення чогось небезпечного, прикрого, важкого для кого-, чого-небудь; те, що може заподіювати яке-небудь зло, якусь неприємність»¹⁹⁵. *Загроза* як форма небезпеки завжди конкретна, персоніфікована; постає дією з надзвичайно високою ймовірністю завжди негативного результату і/або наслідку. Їй притаманні динаміка й обов'язкові передумови виникнення у формі «суб'єктивних намірів (задуми, бажання евентуальних противників, спрямованих проти інтересів об'єктів безпеки) й об'єктивних можливостей спричинити шкоду»¹⁹⁶. На відміну від небезпеки, яка є гіпотетичною, *загроза* реальна, реалізована. На відміну від можливого або неможливого ризику,

---

¹⁹³ Дзьобань О. П. Виклик, ризик, загроза, небезпека, безпека: онтологічний статус та діалектичність ключових категорій. *Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади* : монографія / за загальною редакцією О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. С. 184.

¹⁹⁴ Словник української мови : в 11 томах. Т. 8. 1977. С. 533 ; Словник української мови / відповідальний редактор В. В. Жайворонок. Київ : ВЦ «Просвіта», 2012. С. 109 ; Ризик. *ВУЕ*. URL: <https://vue.gov.ua/Ризик> (дата звернення: 26.06.2024).

¹⁹⁵ Словник української мови : в 11 томах. Т. 3. 1972. С. 95 ; Словник української мови / відповідальний редактор В. В. Жайворонок. Київ : ВЦ «Просвіта», 2012. С. 303.

¹⁹⁶ Дзьобань О. П. Виклик, ризик, загроза, небезпека, безпека: онтологічний статус та діалектичність ключових категорій. *Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади* : монографія / за загальною редакцією О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. С. 177.

загроза не просто можлива, вона зазвичай неминуча. «Якщо небезпека – це стан, то *загроза* – дія, що підвищує ймовірність небезпеки, наближаючи її до конкретних негативних результатів»¹⁹⁷.

3.4. МОВА – БЕЗПЕКА – НЕБЕЗПЕКА

Чи не найвідоміша з часів Першої світової війни безпекова мовна подія пов'язана з прослуховуванням німцями телефонних розмов американців. Незначна мовна деталь звела нанівець усі зусилля німців. Кілька американських військових були індіанського походження, розмовляли своєю мовою чокто та використовували її під час цих телефонних розмов. Мова чокто належить до мукозької мовної сім'ї індіанських мов, за своєю логікою, граматичною будовою та словниковим складом кардинально відрізняється від європейських мов і є практично незрозумілою для носіїв німецької мови, так само, як і для пересічних мовців і/або знавців інших мов індоєвропейської сім'ї. Німцям прослуховування нічого не дало. Навпаки – воно дало американцям, які масштабували так званий код чокто як мовний інструмент безпеки під назвою «Code Talkers» на полях Першої і згодом Другої світової війни. Інакше кажучи, говорити відкритою лінією, але незрозумілою мовою безпечніше, ніж навпаки.

Первинно відстань між мовою та безпекою була досить великою. Спочатку мову у сфері безпеки використовували для шифрування–дешифрування та комунікаційної розвідки. Значне зближення мови й безпеки відбулося в другій половині ХХ століття. І тільки у ХХІ столітті стало зрозуміло, що «мова перетворюється на частину безпеки, коли вона сприяє загрозі, посилює загрозу або коли певним чином запобігає, усуває заг-

---

¹⁹⁷ Романчик Т. В. Небезпека, загроза, ризик: аналіз термінологічного апарату теорії економічної безпеки. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2020. С. 263.

розу»¹⁹⁸. Із такого розуміння виник і почав формуватися окремий напрям під назвою «*безпекові мовні студії*» з поступовим усвідомленням об'єкта та предмета досліджень, мети й завдань, понять і термінів.

Механізм появи мови в безпековій сфері Ентоні Дж. Ліддікоут (Anthony J. Liddicoat) описує так:

«Коли мова пов'язана із загрозою, вона стає частиною процесу сек'юритизації та переходить зі звичайної сфери у сферу безпеки. Для мови це може означати, що вона виходить із контексту, де її звичайно описують термінами її використання з метою спілкування, і стає пов'язаною або з реалізацією загрози, або зі способами реагування на загрозу чи її зменшення»¹⁹⁹.

Претендуючи на місце в загальній системі безпекових досліджень, безпекові мовні студії насамперед переймають базові безпекові терміни та поняття, пристосовуючи їх до своєї специфіки. Відповідно, *безпека*, *небезпека*, *загроза*, *ризик* і *виклик* у парадигмі безпекових мовних студій набувають певних змістів.

Обґрунтування поняття «*мовна безпека*» спирається на базове визначення безпеки:

мовна безпека – це такий стан мовної системи, за якого вона зберігає свою цілісність, стійкість, здатність до ефективного функціонування та розвитку, спроможність до надійного захисту всіх своїх елементів (підсистем) від будь-яких деструктивних внутрішніх і зовнішніх дій.

У процесі аналізу цього визначення *мовної безпеки* постає питання: а що власне ми розуміємо під *мовною системою*. Найпростіше кажучи, до *мовної системи* з погляду *безпекових студій* належить увесь комплекс лінгвально-лінгвістичних реалій: сама мова, сформована з елементів різних рівнів (фонемного,

---

¹⁹⁸ Liddicoat Anthony J. National security in language-in-education policy. *Un(intended) language planning in a globalising world* : Multiple levels of players at work / Catherine Siew Kheng Chua at all (eds.). Berlin : De Gruyter, 2018. P. 114.

¹⁹⁹ Там само. С. 115.

морфемного, лексемного, фраземного, синтаксемного); її реалізація в текстах, наративах, дискурсах; конкретні мовленнєві акти носіїв конкретної мови; її соціальні функції. Таке трактування мовної системи в безпекових студіях ґрунтується на сосюрівській інтерпретації мови, де мова є системою; культурним та індивідуальним надбанням носіїв мови; й інституцією²⁰⁰. За умови, якщо йдеться: про мову як систему знаків, що виражають поняття, маємо справу власне з *безпекою мови*; про мову, сформовану практикою мовлення в мовців однієї спільноти, яка існує вповні лише в колективі, – про *мовну безпеку індивіда і групи / спільноти*; про мову – суспільну інституцію – про *мовну безпеку держави*, а відповідно й національну безпеку.

Отже, вважаємо за необхідне й доцільне розглядати три сторони поняття «лінгвістична безпека»: 1. Забезпечення безпеки самої мови, тобто ефективного й надійного функціонування мови й захисту її як від шкідливого впливу всередині неї самої, так і від зайвого, спричиненого білінгвізмом, проникнення до мови іншомовної лексики, граматики й фонетики. 2. Лінгвістична безпека учасників будь-якої спільноти, об'єднаної комунікацією, від загроз, пов'язаних із належним функціонуванням мови й адекватним використанням її можливостей. 3. Безпека суспільних відносин, які регулюються державною мовною політикою, тобто питання впливу мови на ситуацію в державі й зовнішню політику, роль мови в підтриманні національної безпеки²⁰¹.

Друга частина визначення – «спроможність до надійного захисту всіх своїх елементів (підсистем) від будь-яких деструктивних внутрішніх і зовнішніх дій» – стосується внутрішніх і зовнішніх сил для захисту: 1) мови від руйнування її правильності, нормативності, стандартності; спроможності розвитку; 2) мовця (мовців) від обмежень, дискримінації та покарання через мову; 3) держави від провалів мовного планування та деструктивної мовної політики.

²⁰⁰ Сосюр де Фердинан. Курс загальної лінгвістики / переклали з французької Андрій Корнійчук, Костянтин Тищенко. Київ : Основи, 1998. С. 25–26, 28, 48, 116–117.

²⁰¹ Ситько О. М. До питання про концепцію лінгвістичної безпеки. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 4. С. 47.

Як протилежне категоріальне поняття «мовна небезпека» – це:

такий стан мовної системи, за якого вона втрачає свою цілісність, стійкість, здатність до ефективного функціонування та розвитку; неспроможність до надійного захисту всіх своїх елементів (підсистем) від будь-яких деструктивних внутрішніх і зовнішніх дій.

Поняття «виклик» – «спонукання до непланованих дій, уникнення яких може призвести або ні до появи небезпеки», «ризик» – «можлива небезпека, невдача, втрата» і «загроза» – «можливості або неминучості виникнення чогось небезпечного, прикрого, важкого для когось, чого-небудь» у безпекових мовних студіях не змінюють своєї базової семантики, лише локалізують її у сфері мови, актуалізують мовний бік безпеки або небезпеки.

Ентоні Дж. Ліддікоут, уводячи мовну безпеку в контекст національної безпеки, визначає «два ключові виміри безпеки: 1) управління конфліктами і 2) запобігання конфліктам»²⁰². Конфлікт розуміє традиційно як «боротьбу за цінності, претензії на статус, владу й обмежені ресурси, де метою сторін протистояння є не лише досягнення бажаного, але також нейтралізація, пошкодження або ліквідація своїх суперників; конфлікти можуть відбуватися між окремими особами або між спільнотами»²⁰³. Залежно від того, чи мова є центром конфлікту, чи лише його призвідником, опосередкованим чинником, визначають: 1) *внутрішньомовні конфлікти*, наприклад, насильна зміна роду іменників, форм дієслова, принципів письма; 2) *мовні конфлікти*, пов'язані із соціальними функціями та статусом мови, інакше кажучи, «доки в державі паралельно існують діаметрально різні культурно-мовні традиції, доти будуть і потенційні джерела дестабілізації»²⁰⁴, однак важливим чинником дестабілізації є навіть не паралельне існування, а прагнення

²⁰² Liddicoat Anthony J. Language planning and questions of national security: An overview of planning approaches. *Language Planning*. 2008. № 9 (2). P. 129–153.

²⁰³ Coser L. A. Conflict. *The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought*. Second edition / A. Touraine (adv. ed.). Oxford : Blackwell Pub, 2003. P. 106.

²⁰⁴ Чеховська М. М., Шлапаченко В. М. Мова як чинник національної безпеки. *Держава і регіони*. Серія: Право. 2018. № 3(61). С. 41.

посісти одну й ту саму соціальну позицію, виконувати ті самі соціальні функції, фактично боротьба за одне й те саме місце під сонцем; 3) *опосередковано мовні конфлікти*²⁰⁵, де мова є претекстом конфлікту, опосередковано слугує спусковим гачком суспільного протистояння, як, наприклад, на Балканах на переломі ХХ і ХХІ століть, у Чехословаччині в 1939, в Україні – 2014 і 2022 роках.

3.5. МОВА В НЕБЕЗПЕЦІ

Серед мови, мовця (мовців) і держави з погляду безпеки найважливішою є мова. Важливість мовця визначає його іманентна риса мати мову, бути здатним розмовляти. Важливість держави – спроможність сформувати інституції, правову систему та механізми реальної протидії мовним загрозам. Важливість мови в ній самій. Мовець (мовці) і держава або безпосередньо, або опосередковано залежать від мови та її безпеки. Причому мова може як сама перебувати під загрозою, так і створювати загрози, бути як чинником безпеки, так і чинником небезпеки.

Стан небезпеки для мови означає, що вона як система *втрачає свою цілісність, стійкість, здатність до ефективного функціонування та розвитку*, а така втрата породжує загрози мовцеві (мовцям), державі та врешті національній безпеці. Марія Чеховська й Володимир Шлапаченко визначають прямий зв'язок

мовного чинника з такими, наприклад, загрозами як: посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність, територіальні претензії з боку інших держав, спроби їх втручання у внутрішні справи України; спроби створення і функціонування

---

²⁰⁵ Барбора Мурман-Кімакова описує «конфлікт за участю мови як основного мотиву, а також конфлікт за участі мови, але не мотивовані мовними суперечностями», а Моніка Вінгендер визначає три типи конфліктів: конфлікт у мові, мовний конфлікт і опосередковано мовний конфлікт. Див.: Демська О. Мовні конфлікти з погляду лінгвоконфліктології. *Наукові записки НаУКМА*. Мовознавство. 2018. С. 69–74.

незаконних воєнізованих збройних формувань, намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави; прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України; можливість втягування України в регіональні збройні конфлікти чи у протистояння з іншими державами; можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад; прояви моральної та духовної деградації суспільства тощо²⁰⁶.

Зв'язок національної мови та національної безпеки взаємообернений. Мовна небезпека провокує загрози національній безпеці, а загрози національній безпеці створюють стан мовної небезпеки, пов'язаної з руйнуванням лексико-граматичної будови мови; деморалізацією, маргіналізацією мови; звуженням сфери функціонування мови; непорядкованістю мовного поля країни; деструктивним корпусним та статусним плануванням і неспроможною мовною політикою; слабким мовним законодавством та відсутністю наслідків за його порушення; масовим переселенням мовців через екологічну небезпеку; війною та окупацією. Базовою небезпекою для мови є її руйнування як такої. Усі інші загрози опосередковано або безпосередньо виникають унаслідок деформації мови. Деформована мова втрачає мовців, престиж, статус, сфери побутування, території поширення та ін.

3.5.1. Граматика

Руйнування лексико-граматичної будови мови вважають точкою відліку в переліку загроз мовній безпеці. Ця загроза безпосередньо пов'язана з її деморалізацією та маргіналізацією, звуженням сфери функціонування.

---

²⁰⁶ Чеховська М. М., Шлапаченко В. М. Державна мова як складова інформаційного суверенітету держави. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2018. № 2. С. 110.

«Насмілююся сказати, що ви, мабуть, думаєте, що наша основна робота полягає у вигадуванні нових слів. Але ні! Ми знищуємо слова – десятки слів, сотні слів, щодня. Ми залишаємо від мови лише кістяк. [...] Це така краса знищувати слова. [...] Урешті все зводить до того, що уся система понять про “добре” й “погано” передаватиметься лише шістьма словами – а насправді одним. Хіба ви не бачите, яка це краса, Вінстоне? [...] Ви не розумієте краси руйнування слів. Чи знали ви, що новоговір – єдина мова у світі, словниковий запас якої щороку зменшується? [...] Щороку слів дедалі меншатиме, а межі свідомості щораз звужуватимуться. [...] І насправді думок у тому розумінні, в якому ми сприймаємо їх зараз, більше просто не існуватиме»²⁰⁷.

Джордж Оруел у своїй антиутопії «1984» неперевершено концептуалізує руйнування самої мови, що, крім знищення слів, передбачає також обмеження її термінологічної системи, словотвірної спроможності, зміну граматичного ладу.

Стрімкі масові трансформації граматичної будови загалом не притаманні мові. Природа мовних змін надзвичайно повільна. Проте, навіть не швидкість і масовість змін є найзагрозливішими для мови, а директивні ідеологічні зміни, що суперечать внутрішній будові мовної системи і яких не можна уникнути. Прикладом такої деструкції граматики української мови є зміни, проведені в 30-х роках ХХ століття, наприклад, 1) жорстко змінили рід іменників жіночого роду на чоловічий рід: *анабіоза* > *анабіоз*, *аналіза* > *аналіз*, *гіпноза* > *гіпноз*, *еліпса* > *еліпс*, *кляса* > *клас*, *наркоза* > *наркоз*, *синтеза* > *синтез*; 2) іменники жіночого роду, які позначали різними формами результат процесу і сам процес, звели до однієї форми на *-ка*: з ряду: *зупинка* – *зупинення* – *зупиняння*, *розробка* – *розроблення* – *розробляння*, *очистка* – *очищення* – *очищання* – залишилися лише слова *зупинка*, *розробка*, *очистка*; 3) синтетичні форми ступенювання прикметників: *довгий* – *довший* – *найдовший*, *веселий* – *веселіший* – *найвеселіший* – перетворили на аналітичні форми: *довгий* – *більш довгий* – *найбільш довгий*, *веселий* – *більш веселий* – *найбільш веселий*; 4) змінили закінчення *-і* на *-и* форми

---

²⁰⁷ Джордж Оруел. 1984 / переклав з англійської В'ячеслав Стельмах. Київ : Bookchef, 2022. С. 63–65.

родового відмінка однини іменників жіночого роду третьої відміни: *земли* > *землі*, *любови* > *любіві*, *соли* > *солі*, *тіни* > *тіні*. Усі зміни внутрішньої будови мови української й інших мов колишньої «країни переможного пролетаріату» ґрунтувалися на єдиному принципі, що його формулює Євгенія Кузнецова так: «що ближча граматика мови до російської, то вона досконаліша»²⁰⁸.

До переліку граматичних деструкцій належить також процес пасивізації мови, чи відмова від активних дієслів на користь пасивних, як-от: *не я зробив / зробила це, а це зроблено мною*; *не з'їзд затвердив, а затверджений з'їздом*; *не хто друкує книжку, а книжка друкується ким*, *не хто підписали звернення, а звернення підписано ким*²⁰⁹. Ця тенденція має кілька загрозливих проявів, один із яких визначальний: мовець відмовляється від власного «я», від суб'єктності, ховається за безособовою формою дієслова. Інакше кажучи, мовець обирає бути неідентифікованим, щоб уникнути загрози, щоби не потрапити під жорна тоталітаризму: «ми бачимо безособове “виявиться” (як?), “запропоноване” (ким?), “погано використовувались” (ким і як?). [...] Ця деталь на перший погляд здається незначною, але вона свідчить про масову свідомість покори та небажання (і страх) брати на себе відповідальність»²¹⁰.

Накидання логіки граматики іншої мови, навіть не надто віддаленої, породжує перманентну внутрішню кризу в мові, якій ця інша граматика накинута насильно. Перманентні кризові явища генерують перманентні виклики, що зазвичай стають загрозами. Перманентні загрози, які заборонено долати, ведуть до деморалізації та маргіналізації мови. Деморалізована й маргіналізована мова втрачає свого мовця, а отже, умову свого існування: «Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову» (Ліна Костенко).

---

²⁰⁸ Кузнецова Євгенія. Мова-меч. Як говорила радянська імперія. Глибока : Твоя підпільна гуманітарка, 2024. С. 92.

²⁰⁹ Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду / за редакцією Лариси Масенко. Київ : ВД «Києво-Могилянська акад.», 2005. С. 150.

²¹⁰ Кузнецова Євгенія. Мова-меч. Як говорила радянська імперія. Глибока : Твоя підпільна гуманітарка, 2024. С. 285.

Навіть після появи можливостей відновити зруйновану граматику практично неможливо. Ба більше, за практиками відновлення можуть загубитися практики інноваційного розвитку мови, що є додатковою загрозою безпеці мови. У мовців знову ж таки посилюється відчуття неспроможності їхньої мови відповідати на виклики сьогодення, пов'язані з потребами інноваційного розвитку. Мовець опиняється перед вибором – послуговуватися неспроможною мовою чи замінити її на спроможну. Є ще один вибір – працювати над відновленням і розбудовою спроможності покаліченої мови.

3.5.2. Словник

Порівняно з граматичною системою мови лексична система набагато більше відкрита для зовнішніх як конструктивних, так, особливо, деструктивних впливів. Прикладом знову ж таки слугуватимуть процеси переформатування й обмеження лексику української мови в радянський період.

В основі трансформації словникового складу української мови була концепція «побудови спільного лексичного фонду мов народів СРСР», а сама трансформація йшла шляхом: 1) повного вилучення слова з мови або скорочення кількох слів-синонімів до одного слова; 2) уніфікації словникового складу, чи заміни українського слова на типове російське; 3) звуження коридору запозичення до однієї або за посередництвом однієї мови; 4) шаблонізації.

Зникли, наприклад, такі слова: *білявка, виплатити, второпати, гайнути, гордівниця, двонитковий, добродій, достеменно, залюблений, заповзятися, зеленина, картати, краля, набутки, навдивовижу, напозір, небавом, позаяк, понурий, причандалля, скоїтись, спритник, утяжливий, холодник, цебро, часопис, шарварок*; зазнали заміни: *багатство > достаток* (рос. достаток), *бігун > полюс* (рос. полюс), *величнь > величина* (рос. величина), *віднога* (ріки) *> рукав* (рос. рукав), *відсоток > процент* (рос. процент), *громада > община* (рос. община), *поділ > низина* (рос. низменность); скоротилися синонімічні ряди: *гойдання, похит, хитання* – перетворено на одне слово *коливання*

(рос. колебание); *згортка, зморшка* – лише *складка* (рос. складка); *окільний, зокільний, околинний* – лише *зовнішній* (рос. внешний); *середній, внутрішній, середовий, нутряний, осередній, середковий* – лише *внутрішній* (рос. внутренний); *прямовисний, простовисний, доземний* – лише *вертикальний* (рос. вертикальный).

Динаміку лексичних уніфікацій засвідчують українські словники ХХ століття. Так, у 1924–1933 роках вийшов академічний *Російсько-український словник*²¹¹ за редакцією Сергія Єфремова й Агатангела Кримського. Надруковані лише три томи. Далі словник визнали «буржуазно-націоналістичним». Друк припинили. Видання з бібліотек вилучили. Після забороненого академічного словника Єфремова – Кримського вийшов у 1955 році інший *Російсько-український словник*²¹², головним редактором якого був Михайло Калинович.

Перший налічує 64 483 реєстрових слова, другий – 80 000. Завдання першого – розбудувати словниковий склад мови, забезпечити її здатність до ефективного функціонування та розвитку, спроможність відповідати на виклики, які перед нею постають у зв'язку з динамічною зміною світу на початку ХХ століття. Другий виконує зовсім інші безпекові завдання. Його головна мета – зробити систему української мови неспроможною ефективно протистояти російськомовним впливам.

Словник (1924–1933) за редакцією С. Єфремова й А. Кримського пропонує складні словникові статті з багатьма українськими перекладними відповідниками до російських слів, наприклад:

денаціоналізація – денаціоналізація, денаціоналізування, (*тільки о людях*) винародовлення;

денаціоналізувати, -ся – денаціоналізувати, -ся, зденаціоналізувати, -ся, (*тільки о людях*) винародовляти, -ся, винародовити, -ся;

²¹¹ Російсько-український академічний словник (1924–33). URL: <https://r2u.org.ua/data/Російсько-український-академічний-словник-1924-33.psf> (дата звернення: 24.06.2024).

²¹² Російсько-український словник / головний редактор М. Я. Калинович. Київ : Вид-во «Наукова думка», 1955. 804 с.

денаціоналізований – зденаціоналізований, (*тільки о людях*) вінародовлений. [Зденаціоналізовані будинки мали-б перейти на приватну власність. В Америці наші емігранти густо-часто винародовлюються] (с. 283);

захі́тник – 1) (*защищающий*) оборо́нець (-нця), оборо́нник, охоро́нець, застúпник, побóрник, остúпник, (стар.) застúпця (-ці). [Він виступає ре́вним остúпником за наро́д і оборо́нцем пра́ва наро́да прóти усяких правітелів (Н.-Лев.). Що ви за такі застúпники за неї? (Мирн.)]. *Юридический -ник* – правний оборо́нець. *Судебный -ник* – судовий оборо́нець. *Казённый -ник* – офіційний оборо́нець; 2) (*покровитель*) захі́сник, застúпник (-ка);

захі́тниця – 1) оборо́нниця; 2) захі́сниця, застúпниця (с. 531).

Натомість Словник (1955 р.) за редакцією М. Калиновича є, можна сказати, надзвичайно лаконічним, скупим на українські слова. Навіть ті, які були в словнику за редакцією Єфремова – Кримського, зникли:

денаціоналіза́ція денаціоналіза́ція;

денаціоналізований зденаціоналізований;

денаціоналізува́ти денаціоналізува́ти, -зу́ю, -зу́єш; **-ться** денаціоналізува́тися (с. 95);

захі́тник – 1) захі́сник; оборо́нець, -нця; 2) *юр.* оборо́нець. *Ср. захи́та* 1–2;

захі́тниця – захі́сниця; оборо́нниця. *Ср. захи́та* 1 (с. 153).

Відкритість лексичної системи для трансформацій уможливорює як її руйнування, так і, хоча й не надто стрімке, але відновлення. Виникнення мінімально сприятливих умов для реконструкції лексики повернуло до українських словників чимало слів, що, здається, мали б зникнути назавжди. Наприклад, у *Російсько-українському словнику* (2003 р.) за редакцією Віктора Жайворонка²¹³ все ті ж слова «денаціоналіза́ція»

²¹³ Російсько-український словник / за редакцією В. В. Жайворонка. Київ : Абрис, 2003. 1424 с.

і «захисник» намагаються повернутися до перекладної логіки початку ХХ століття:

денационализ||**іровать**[ся] *несов. и сов.* денационалізувати[ся], -ую, -уєш, -ує[ться], роздержавлюватися -ую, -юєш, -ює[ться] / роздержавити, -влю, -виш; **—ірованный** денационалізований, роздержавлений; **—ація** денационалізація, роздержавлення (с. 212); **защитн**||**ик** захисник, -а, заступник; оборонець, -нця; *юр.* оборонець, захисник; **—ица** захисниця, заступниця; оборонниця (с. 316).

На порядок складніші виклики, ба навіть загрози, пов'язані з деструкцією термінології. Поняття і терміни є реаліями складної наукової мови. Деформація або повне їх усунення з мови призводить до деформації або повного зникнення наукової мови. Інакше кажучи, або існує як неспроможний покруч, або не існує взагалі інструментарій наукового мислення, що є передумовою відмови від практик наукового осмислення світу як мовцем, так і лінгвістичною групою, до якої мовець належить. Наслідком браку таких практик є інтелектуальна маргіналізація мовної спільноти. Бути інтелектуальним маргіналом завжди небезпечно.

До уніфікаційних практик також належать запозичення слів, термінів, особливо шаблонів і штампів з однієї – домінантної або за посередництвом тільки цієї однієї – домінантної мови. Таке звуження міжмовної взаємодії, що за своєю природою є складною і строкатою, до одного-єдиного контрольованого джерела запозичень атрофує мовну чутливість до іншомовних елементів. З часом це обернеться надмірними безпідставними запозиченнями: там, де можлива власна словесна творчість, вона не відбуватиметься, *вподобайка* лише почасти конкуруватиме з *лайком*, *співпраця* – з *колаборацією*, яка в українській мові не завжди з позитивною конотацією. Ще складнішою є ситуація із запозиченням термінів. Сформована неспроможність до їхнього творення також призводить до немотивованих запозичень з інших мов, навіть за умов, коли доволі просто створити власний термін. Процеси запозичення замість творення спричи-

няють і зворотні ризики: там, де доречно послуговуватися запозиченням, йому оголошують війну. Проте найсумніше становище зі штампами:

«Штампи унеможливили природний розвиток художньої мови, а відтак вплинули і на мислення цілих поколінь. Крім того, деякі залишки радянського канцеляриту можна побачити і в сучасних мовах, які пережили радянську окупацію: зловживання пасивною формою дієслів, аббревіатурами, списками, кліше, уникання прямої мови. Про культурні втрати від такого підходу до мови залишається тільки здогадуватися»²¹⁴.

Руйнування мови є передумовою формування її внутрішньої неспроможності. Зазвичай пересічний мовець втрачає інтерес до зруйнованої і неспроможної мови. Він схильний замінювати її іншою – спроможнішою і сильнішою мовою. Перехід на іншу мову супроводжується зміною культурної ідентичності та політичної лояльності. Явна відмова від попередньої мови (культури, народу, держави), перетворення на нового члена нової мовно-культурної спільноти разом із переміщенням у нові соціальні та географічні координати несуть ризики, почасти загрози, які простіше долати, оскільки сама загроза, якщо така виникає, явна і зрозуміло кому, коли і як протистояти. Так само явна мовна і культурна трансформація без зміни місця та мовної групи несе менше загроз національній безпеці, ніж неявна, незавершена, часткова, пов'язана з нереалізованою прихильністю, симпатією до іншого. Однак набагато складнішою є ситуація, коли невідомо, чи новомовець, який залишився у старому соціальному й географічному середовищі, є своїм, іншим, чужим чи ворогом для колишньої спільноти, культури, мови. Саме такий стан речей становить небезпеку. Особливо, якщо йдеться про великі групи людей, які, залишаючись у тому самому фізичному й соціальному просторі, перебувають в опозиційному або ворожому семантичному полі іншої мови, за допомогою якої сформовано інший (опозиційний, ворожий) наратив і дискурс.

---

²¹⁴ Кузнєцова Євгенія. Мова-меч. Як говорила радянська імперія. Глибока : Твоя підпільна гуманітарка, 2024. С. 179.

3.5.3. Наслідки мови в небезпеці

Роздуми над мовою в небезпеці неминуче приведуть до щонайменше таких запитань: чому зовнішні ідеологічні масові та різкі внутрішньомовні трансформації є загрозливими? Чому вони впливають на стан національної безпеки?

Ключ до пошуку відповіді дає Георгій Почепцов у своїй книзі «Смисли і війни. Україна і Росія в інформаційній і смисловій війні»²¹⁵: «людина оперує в трьох просторах: фізичному, інформаційному та віртуальному. В останньому й перебуває ідеологія, культура, релігія, зокрема й усі смисли»²¹⁶, які якнайбільше пов'язані з мовою. Ідеологія, культура, релігія неможливі без мови, а смисли фактично є втіленими у словах думками, омовленими змістами думок.

Мовець, послуговуючись мовою, долучається через неї до культури та релігії; є творцем і споживачем ідеологій, так само як і творцем смислів, оформлених мовою. Людина не лише послуговується мовою, а має свою мовну картину світу, яка є (або не є) частиною мовної картини спільноти, до якої вона належить. Мова здатна як форматувати, так і переформувати цю картину світу. Щоби змусити людину не виробляти чи ухвалювати, а приймати накинуті їй зовні рішення, вдаються до рефлексивного контролю, який реалізують, зокрема, і шляхом трансформації картини світу. Головними трансформаційними інструментами є потрібні повідомлення²¹⁷, речення, конструкції, слова, мовні шаблони і штампи, тобто якнайбільше актуалізована мова. Особливо дієвий рефлексивний контроль, коли мовець і слухач послуговуються не просто однією мовою, однаково збудованими реченнями, конструкціями, словами, шаблонами та штампами, а долучені через мову до спільних смислів, перебувають в одній і тій самій мовній картині світу. Далі мова вже як самодостатній актор веде людину до бажаної поведінки, яка є прямою загрозою національній безпеці.

---

²¹⁵ Почепцов Георгій. Смисли і війни. Україна і Росія в інформаційній і смисловій війні. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. 316 с.

²¹⁶ Там само. С. 125.

²¹⁷ Там само. С. 234.

Розглядаючи проблематику пасивізації мови, бачимо, як спочатку виникає пасивна мова «покірності та примирення з реальністю», а далі вона впливає на формування поведінкових практик її носіїв, які продовжують діяти навіть після зміни соціальних умов. Другим десятиліттям ХХІ століття датовані формулювання українського закону: «Статус української мови як єдиної державної мови в Україні визначається виключно Конституцією України»; «Порядок функціонування і застосування державної мови визначається виключно законом»²¹⁸, хоча слід було конструювати так: «Конституція України визначає...», «лише закон визначає», не кажучи вже про кальковане «исключительно» = «виключно». З погляду форми маємо українську мову, але з погляду змісту – російську. За такого стану речей навіть українською доволі просто досягнути результату в рефлексивному контролі. Пасивна мова є типовою ознакою об'єкта і, навпаки, активна мова – суб'єкта. Тому *приймає рішення, погоджується з рішенням, тільки виконує рішення об'єктивованій індивід; виробляє / формує, ухвалює, змінює рішення суб'єкт.*

«Смислова війна повинна була зняти опір, адже смислова зброя, як правило, спрямована на дестабілізацію країни-об'єкта атаки. Саме тому “зелених” і “ввічливих” людей неможливо було адекватно ідентифікувати, оскільки тоді треба діяти проти них. [...] Були задіяні всі три рівні: віртуальний, інформаційний та фізичний. Спочатку це зробили на віртуальному рівні – наприклад, про Крим як про сакральне для росіян місце *говорив* (виділення. – *Авт.*) навіть М. Ходорковський на своїй лекції в Київському політехнічному університеті (формування відповідної картини світу. – *Авт.*). Потім на інформаційному рівні пішов потік про втричі більші пенсії. І тільки потім відбулися дії у фізичному просторі»²¹⁹.

²¹⁸ Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-04-19#Text> (дата звернення: 26.06.2024).

²¹⁹ Почепцов Георгій. Смисли і війни. Україна і Росія в інформаційній і смисловій війні. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. С. 125.

Війна почалася задовго до появи «зелених людей» у Криму, і відбувалося це засобами спільних сенсів і навзаєм зрозумілою мовою на рівні однакової граматики, однакових слів, термінів, штампів та кліше. Інакше кажучи, спочатку була збудована відповідна мова, далі ця мова задала коридор поведінки мовця: хто сформував мову (і не таке вже має значення, як ця мова називається, йдеться про граматику мови та її словник), той і керує мовцем. Цього разу це не була Україна. Національна безпека зазнала фіаско в Криму 2014 року.

Стан мовної небезпеки має багато різних вимірів, які або безпосередньо, або опосередковано пов'язані з національною безпекою, частина з яких урегульована законодавчо, а частина – ні. Найслабшою ланкою в ланцюгу є набута словотвірна безпорадність, лакуни слів і чужі слова з не до кінця зрозумілим значенням.

У збалансованій комунікації, особливо побутовій, людина зазвичай не надто звертає увагу на мовні «пошкодження». Це відбувається тоді, коли хтось зовні звертає увагу мовця на якість його мовлення з різних причин, але завжди є мета таких дій – від допомогти покращити мовлення до змусити соромитися його; коли сам мовець, особливо, працюючи у сфері інновацій, де необхідно створювати нові слова й терміни, помічає свою мовну обмеженість; коли виникають екстраординарні обставини, наприклад, війна.

Війна як екстраординарна обставина проявила не лише набуту неспроможність, а й реальну неготовність багатьох мов до нових умов позамовного світу. Сергій Жадан нові реалії описує так:

«Але ось ця неспроможність скористатися звичними механізмами, точніше неспроможність попередніх – мирних, довоєнних – конструкцій передати твій стан, пояснити твої люті, біль та надію – вона найнестерпніша. [...] А ось виявляється, що можливості мови обмежені: обмежені новими обставинами, новим ландшафтом – ландшафтом, який прописується в просторі смерті, просторі катастрофи»²²⁰.

---

²²⁰ Жадан Сергій. Хай це буде текст про війну. *Воєнний стан* : антологія. Чернівці : Видавець Померанцев Святослав, 2023. С. 105.

Стосується це не лише української мови, яка пройшла через тоталітарні практики у ХХ столітті, а й зовсім безпечних європейських мов:

«Іноді складається враження, що світ, спостерігаючи впродовж останнього року за подіями на сході Європи, вживає словесні формули, давно не здатні нічого про ці події пояснити. [...] Справа в тому, наскільки Європа нині готова сприймати нову реальність – реальність, в якій є зруйновані міста [...], реальність, у якій є братські могили [...], реальність, у якій є фільтраційні табори для українців [...] (табори, окупація, колаборанти – слова, які навряд чи використовуються в повсякденній мові європейців)»²²¹.

Позірно безпечний стан браку слів і сенсів війни в поєднанні з травмою війни може бути чималою загрозою для культурної, гуманітарної та психологічної безпеки суспільства. Проговорювати війну словами, які походять із мирного часу, яким бракує семантики війни, означає затуманювати дійсність, вербалізувати квазісвіт, у якому ніби немає війни, немає небезпеки смерті, немає загрози знищення. Відповідно, немає потреби в захисті. Ще гірше, коли мовець прагне проговорити жахіття війни в умовах браку певних слів. Травма залишається німою... Додаймо до цього ще один вимір браку слів для війни: відсутність або неактуалізованість у мовах європейців військової лексики та воєнних сенсів створює комунікаційні перешкоди, навіть комунікаційну прірву між нами і ними.

Неспроможність мови стає передумовою культурної та інтелектуальної неспроможності її носіїв і, зрештою, їхньої спільноти та держави. Такий стан речей зумовлений природою мови, яка є частиною культури в найширшому розумінні цього поняття і одночасно засобом її творення. Одним із механізмів упередження реалізації загроз мовній безпеці є правовий механізм. Українська мова від деструктивних впливів, наслідком яких може бути загроза руйнування її лексико-граматичної структури, забезпечена почасти *Українським правописом*

---

²²¹ Жадан Сергій. Хай це буде текст про війну. *Воєнний стан* : антологія. Чернівці : Видавець Померанцев Святослав, 2023. С. 108, 110.

і Законом «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Український правопис як «сукупність загальноновизнаних і загальнообов'язкових правил, що встановлюють способи передачі мови на письмі»²²², є офіційним лінгвістичним документом, який затвердила Українська національна комісія з питань правопису (протокол № 5 від 22.10.2018), схвалили колегіальним рішенням Президія Національної академії наук України (протокол № 22/10 від 24.10.2018) і Колегія Міністерства освіти і науки України (протокол № 10/4-13 від 24.10.2018). Постановою № 437 від 22.05.2019 Кабінет Міністрів України погодився з пропозицією Міністерства освіти і науки України та Національної академії наук України щодо схвалення Українського правопису в новій редакції. 22 травня 2014 року Верховний Суд іменем України визнав Постанову Кабінету Міністрів України від 22.05.2019 № 437 «Питання українського правопису» чинною²²³. Дотримання чинного *Українського правопису* (2019 р.) є однією з обов'язкових умов гарантування внутрішньої безпеки мови.

Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» статтями 1, 3, 43, 44 і 53 формує певну захисну юридичну рамку для системи мови. Насамперед закон попереджає про санкції за «навмисне спотворення української мови», «навмисне застосування її з порушенням вимог українського правопису і стандартів державної мови» (ст. 1). Далі визначає бажані дії щодо мови: застосування української мови відповідно до вимог українського правопису та стандартів державної мови, вживання замість іншомовних українських слів, словосполучень і термінів, запобігання вульгаризації української мови та змішуванню її з іншими мовами, популяризація діалектів і говірок української мови та їх збереження (ст. 3). Покладає на Центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом Національну комісію зі стандартів державної мови

---

²²² *Правопис. Українська мова* : енциклопедія. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 514.

²²³ Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119212435> (дата звернення: 24.06.2024).

завдання збереження та розвитку державної мови через встановлення стандартів державної мови, напрацювання правопису української мови та змін до нього; української термінології; стандартів транскрибування і транслітерації (ст. 43, 44). Врешті на Уповноваженого із захисту державної мови покладено контроль за виконанням норм закону (ст. 53)²²⁴.

3.6. НЕБЕЗПЕКА В МОВІ

Рівно посередині XIX століття в 1850 році у Відні відбулася зустріч хорватських, сербських і словенських письменників, які підписали *Віденську літературну угоду*. Змістом угоди була сербохорватська мова як спільна мова південних слов'ян. «Майбутнє мовне [...] “об'єднання південних слов'ян” становило передумову для майбутньої політичної єдності»²²⁵. У період, коли південні слов'яни перебували у стані бездержавності, творення спільної «сербсько-хорватської мови як єдиної мови з двома письмовими формами слугувало встановленню відмінності між слов'янами та опозиційними групами в межах імперії Габсбургів (німцями та угорцями)»²²⁶. Послугуючись термінологією Бенедикта Андерсона²²⁷, їхня спільна мова витворювала уявну спільноту, об'єднану спільною мовною ідентичністю, яка протистояла різним релігійним ідентичностям, різним історіям, різним мовам.

Зовнішні загрози якнайбільше сприяють об'єднанню. «Однак наприкінці двадцятого століття уявна єдність сербсько-

---

²²⁴ Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-04-19#Text> (дата звернення: 24.06.2024).

²²⁵ Бірюкова О. О. Мовний чинник у національних відносинах на рубежах західних Балкан (країн колишньої Югославії). *Вісник Харківського Національного університету імені В. Н. Казаріна*. Серія: «Питання політології». 2010. Вип. 17. С. 240–251.

²²⁶ Liddicoat Anthony J. Language planning and questions of national security: An overview of planning approaches. *Language Planning*. 2008. № 9 (2). P. 141.

²²⁷ Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму / переклад з англійської Віктора Морозова. Київ : Критика, 2001. 271 с.

хорватської мови розпалася, як і уявна югославська спільнота. У колишній Югославії виникли нові розколи на основі таких чинників як релігія та історія, які були затоплені єдиною сербсько-хорватською ідентичністю»²²⁸. Розпад мовної єдності відбувався тоді, коли сербохорватська мова перестала слугувати цілям ідентичної та культурної безпеки її носіїв. Мовний розпад супроводжував політичний розпад, що мав форму воєнних конфліктів, або Югославських воєн, з яких щонайменше три – конфлікт у Хорватії, Косово та Північній Македонії – починалися з мови.

Три кити мовної безпеки – безпека мови, безпека мовця і безпека держави – безпосередньо або опосередковано задіяні у сфері національної безпеки. Безпека мовця і безпека держави фактично є зовнішнім виміром мовної безпеки. Держава і людина (єдина, кому притаманна здатність змістовного мовлення), пов'язані мовою: мовець є одночасно частиною групи, об'єднаної мовою, та, зазвичай, громадянином. Загрози мовцеві часто переростають у загрози мовній групі, а загрози мовній групі – у загрози державі. Загрози державі – це безпосередня сфера державної безпеки та національної безпеки.

Захист від «загроз, пов'язаних із належним функціонуванням мови й адекватним використанням її можливостей», визначає межі мовної безпеки людини, а «безпека суспільних відносин, які регулює державна мовна політика», – мовної безпеки держави та національної безпеки загалом.

3.6.1. Нейтралітет, армія, зброя. Крим і мова

1 березня 2024 року в американському виданні «*The Wall Street Journal*» з'явилася стаття під заголовком «*Document From*

---

²²⁸ Цит. за: Liddicoat Anthony J. Language planning and questions of national security: An overview of planning approaches. *Language Planning*. 2008. № 9 (2). P. 129–153 ; Babuna A. Nationalism and the Bosnian Muslims. *East European Quarterly*. 1999. № 2. P. 195–218 ; Mikula M. Croatia's independence and the language politics of the 1990s. *Perspectives on Europe: Language Issues and Language Planning in Europe* / A. J. Liddicoat & K. Muller (eds.). Melbourne : Language Australia, 2002. P. 109–124.

2022 Reveals Putin's Punishing Terms for Peace»²²⁹. Практично через два місяці 29 квітня 2024 року з тією самою темою виходить німецьке видання «Die Welt», що опублікувало матеріали під заголовком «Das geheime Dokument, das den Ukraine-Krieg hätte beenden können» / «Секретний документ, який міг завершити війну в Україні»²³⁰. Обидві публікації обговорювали так званий «проект мирного договору» між Україною і росією в перші тижні війни 2022 року в Стамбулі. Зміст умов, опублікований «The Wall Street Journal» і «Die Welt», практично миттєво став темою обговорень багатьох різних блогерів і повідомлень у медіазасобах.

Базові вимоги Москви до Києва передбачали, що Київ повинен: мати постійний нейтралітет, відмовитися від вступу до НАТО; відмовитися виробляти, купувати або одержувати ядерну зброю; не дозволяти іноземну зброю та війська на території України; не надавати доступ до своєї військової інфраструктури, включно з аеродромами і морськими портами, будь-яким іншим країнам; не проводити військові навчання з іноземною участю і не брати участі в будь-яких військових конфліктах; скоротити українську армію, число танків, бронетехніки, артилерійських засобів; Крим залишити росії; зробити російську мову другою офіційною з умовою, щоби вона функціонувала нарівні з українською в органах влади та судах. Узагальнено сім позицій, з яких п'ять військово-воєнних заборон (нейтралітет, власна армія, чужі війська, зброя своя і чужа, військові навчання), одна територіальна згода (Крим; окремо йдеться про Схід України) й одне зобов'язання (зробити російську мову другою державною).

«Західні чиновники та аналітики кажуть, що ці цілі залишаються в основному незмінними після двох років бойових дій: перетво-

---

²²⁹ Putin's Punishing Peace Deal for Ukraine Revealed – WSJ. Документ від 2022 року розкриває «мирні» каральні умови Путіна.

²³⁰ Ukraine und Russland: Ukraine und Russland: Das geheime Dokument, das den Krieg hätte beenden können – WELT. URL: <https://www.welt.de/politik/ausland/plus251243756/Ukraine-und-Russland-Das-geheime-Dokument-das-den-Krieg-haette-beenden-koennen.html> (дата звернення: 24.06.2024).

рити Україну на кастровану державу, постійно вразливу до російської військової агресії» (виділення. – *Авт.*)²³¹.

Російська сторона у своїх «мирних каральних умовах» фактично ставить знак рівності між армією, зброєю та мовою. Москва формує перелік умов як заборони, намагаючись усунути те, що вважає загрозами своїй безпеці. Єдиний пункт – мовний – сформульовано як зобов'язання зробити. Те, що російська мова не є другою державною, не функціонує в державному секторі та судових органах, росія розглядає як загрозу на рівні з воєнною загрозою.

У такий спосіб сформульований мовний пункт угод суперечить *Конституції України* та *Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної»*, загалом мовним нормам українського законодавства, рішенню Конституційного Суду України і, фактично, спонукає Київ до зміни конституційного ладу України, що є не просто загрозою національній безпеці, а її руйнуванням аж до втрати незалежності й зникнення з географічної карти світу.

3.6.2. 2014

Москва завжди розглядала українську мову як загрозу. Жодного разу не відмовила собі в тому, щоби використати її для легітимізування своїх агресивних дій. Київ тривалий час провадив далеку від необхідної мовну політику, що якнайбільше проявило себе на початку 2014 року.

Напевно не Київ визначив місце мови в початку війни росії проти України. Це зробили росіяни ще в XIX столітті. Однак Київ припустився низки помилок у мовній політиці та створив таку конфігурацію подій, у яких саме він мав вигляд відповідального за їхні негативні наслідки:

---

²³¹ Цит. за: WSJ проаналізував мирні угоди 2022 року: цілі росії незмінні – зробити Україну нейтральною і слабкою. *Українська правда*. URL: pravda.com.ua (дата звернення: 24.06.2024). У 2024 році керівник країни-агресорки знову повторив ту саму мовну вимогу як умову миру.

«Невдовзі український парламент зробив Путіну політичний подарунок, ухваливши закон на підтримку української мови, який проросійські політики в Україні вважали зазіханням на права російської меншини. Кремль використав цей закон, щоб розпалити полум'я російського націоналізму та сепаратизму, тим самим допомагаючи виправдати анексію [Криму]»²³².

Верховна Рада у 2012 році зі значними порушеннями і всупереч протестам громадян ухвалила Закон «Про засади державної мовної політики»²³³. Закон визнавав право української мови як державної (ст. 6) і паралельно, спираючись на *Європейську хартію регіональних мов або мов меншин*, розширював права регіональних мов або мов національних меншин (ст. 7). Частина 3 статті 7 передбачала умову запровадження статусу регіональної мови при 10 відсотках компактного проживання мовців однієї мови, відмінної від державної. Йшлося про російську мову. Виконання цієї вимоги вело до стану, коли в тілі унітарної держави чинною ставала інша офіційна мова:

«Регіональна мова або мова меншини, що відповідає умовам частини третьої цієї статті, використовується на відповідній території України в роботі місцевих органів державної влади, органів Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, застосовується і вивчається в державних і комунальних навчальних закладах, а також використовується в інших сферах суспільного життя в межах і порядку, що визначаються цим Законом»²³⁴.

У постколоніальній країні, яка оговтується від наслідків мовної колонізації, мовне питання завжди вкрай дражливе, а ризики, пов'язані з мовою, рідко коли мають позитивні наслідки. Закон «Про засади державної мовної політики» категорично не відповідав постколоніальному станові суспільства, але годі було собі уявити «кращий подарунок» ворогові, ніж ухва-

---

²³² Плохій Сергій. Російсько-Українська війна. Повернення історії. Харків : КСД, 2023. С. 126.

²³³ Про засади державної мовної політики : Закон України від 03.07.2012 № 5029-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-VI#Text> (дата звернення: 25.06.2024).

²³⁴ Там само.

лення законопроекту «Про визнання таким, що втратив чинність», Закону України «Про засади державної мовної політики». Власне про цей подарунок пише Сергій Плохій. Додаймо, що цей акт лягав на заздалегідь підготовлений ґрунт:

«Старі чоловіки популяризували геополітичні концепції, що виходили прямо з уст Путіна, навіть коли вони не могли пояснити, що означають ці концепції. [...] Віра у фантастичні уявлення, такі як Київ хоче “знищити” російську мову в Україні, “Правий сектор” всеусюдний і завжди готовий завдати удару, була фанатичною. “Ферма тролів”, з її виготовленням мемів, фотожаб, нескінченних відеокліпів і статей, зіграла свою роль у ширшій інформаційній війні. Це було не просто оприлюднення наративу, це було переосмислення реальності»²³⁵.

Скасування мовного закону від 2012 року й повернення до радянського Закону «Про мови в Українській РСР» не були причинами війни. Навіть якби цей закон залишався чинним, російська федерація розпочала б війну. Критичним було ухвалення Закону «Про засади державної мовної політики», оскільки його мета – підготувати ґрунт для поглинання чи завоювання України. Коли Севастопольська, Донецька і Луганська міські ради в серпні 2012 року надали російській мові статус регіональної на повністю або частині своїх територій, виникли загрози національній безпеці, територіальній цілісності та сепаратизму, які цілковито реалізували себе у 2014 році. Кордони тимчасово окупованих територій України виявилися доволі близькими до кордонів територій із російською мовою як регіональною. Узагальнено такі «дії демонструють підхід до мовного планування, у якому питання безпеки та територіальної цілісності відіграють важливу роль у тому, що вони або прагнуть запобігти, або сприяти конфліктові»²³⁶. За умови вибору опції «сприяти конфліктові» мова стає загрозою та зброєю гібридної війни.

---

²³⁵ Патрикаракос Дейвид. Війна у 140 знаках. Як соціальні медіа змінюють конфлікти у XXI столітті / переклад з англійської Ірини Рудько. Київ : Yakaboo, 2019. С. 211.

²³⁶ Liddicoat Anthony J. Language planning and questions of national security: An overview of planning approaches. *Language Planning*. 2008. № 9 (2). P. 143.

3.6.3. Лінгвізм і лінгвоцид

Порівняно з мовною небезпекою держави мовна небезпека мовця (мовців) видається не такою вже загрозливою. Хоча це надзвичайно оманливе враження, оскільки мова може бути причиною не менш масштабного руйнівного впливу, ніж масштаб війни. Щонайменше дві загрози через мову мають критично нищівний характер: *лінгвізм* і *лінгвоцид*.

Тове Скутнабб-Кангас і Роберт Філліпсон (Robert Phillipson) детально обговорюють поняття *лінгвізму* – дискримінації за мовною ознакою – у зв'язку з людськими мовними правами. Науковці пов'язують виникнення цього терміна «з іншими, усталенішими *-ізмами*, такими як расизм, сексизм, класизм, а пізніше – етнізм та ейджизм»²³⁷, і вважають, що *лінгвізм* може стосуватися того, (1) яку мову (мови) знає і послуговується людина; (2) яких мов людина не знає, якими не володіє; і (3) які мови людина не використовує. Критерії встановлюють ті, хто привласнив собі право кваліфікувати інших за мовною ознакою.

«Більшість практик, які призводять до нерівного доступу людей до влади, матеріальних і нематеріальних ресурсів на основі їхніх мови / мов, відображають *лінгвізм* (виділення. – *Авт.*). Цей нерівний доступ часто виникає через спроби колонізувати свідомість людей за допомогою трьох процесів: глорифікування, стигмування та раціоналізування»²³⁸.

Глорифікування оперує трьома класичними запитаннями: *якою є? Що має? Що дає певна мова?* З'ясовує, чи є вона «сильною, багатою, спроможною, великою» (часто це не має нічого спільного з глорифікованою мовою, яка є такою самою, як і стигмована мова); має тривалу історію, давню граматику і словник, підручники та вчителів; дає можливості (культурні, економічні, політичні).

²³⁷ Skutnabb-Kangas Tove and Phillipson Robert. Introduction: Establishing Linguistic Human Rights. *The Handbook of Linguistic Human Rights* / Tove Skutnabb-Kangas and Robert Phillipson (eds.). Wiley Blackwell, 2023. P. 11.

²³⁸ Там само.

Стигмування послуговується тими самими запитаннями, тільки дає на них негативні відповіді, трактуючи стигмовану мову як традиційну, із короткою історією, відсутністю впорядкованої граматики, бідним словником, як неспроможну відповідати на технологічні виклики й інновації (байдуже, чи це правда, чи ні). Зазвичай глорифікування й стигмування працюють одночасно та посилюються культурним, економічним, політичним життям:

«...загалом в СРСР було неофіційне (хоча відкрито озвучене) правило розподілу функцій між російською та національною мовами. Російська обслуговувала найважливіші сфери: державну, господарчу, правоохоронну, військову, суспільно-політичну. Національним мовам лишалась культура: фольклор, деякі медіа, деякий театр, а ще низькокваліфікована робота»²³⁹.

Раціоналізування ґрунтується на звинуваченнях у конфліктних ситуаціях через мову, трактуванні стану багатомовності як загрозового й прагненні раціоналізувати життя шляхом мовної уніфікації:

«Одним із цікавих термінів, які свідчать про цілеспрямовану мовну асиміляцію народів СРСР, був “мовний розпад” (язычный развал). Було загальне розуміння, що спільна мова – це лещата, якими тоталітарні імперії можуть втримати різні народи разом»²⁴⁰.

Жорстка мовна асиміляційна політика не виправдала себе. Навіть більше – дала зворотній результат. Останніми законами колишніх республік у складі СРСР були так звані мовні закони республік, які визначали свої національні мови офіційними або державними мовами. Саме після мовних законів часто приймали декларації про незалежність. Почасти досвід мовної політики і «мовного будівництва» СРСР, а почасти розуміння «що ексклюзивні, прив’язані до етносу визначення національної ідентичності були головною причиною двох світових воєн, які

²³⁹ Кузнецова Євгенія. Мова-меч. Як говорила радянська імперія. Глибока : Твоя підпільна гуманітарка, 2024. С. 133.

²⁴⁰ Там само. С. 127.

пережила Європа»²⁴¹, стали передумовою інших підходів і принципів мовного планування та мовної політики сучасного Європейського Союзу:

«Мовна політика ЄС передбачає дві головні мети. Насамперед це збереження й захист мовного розмаїття в ЄС і підтримка вивчення іноземних мов. Важливою цінністю Європейського Союзу є право кожного народу спілкуватися у своїй країні своєю мовою»²⁴².

Сформовані засади мовної політики, з одного боку, дають відчуття безпеки для української мови в умовах нового геополітичного наднаціонального утворення, створюють передумови розвитку для української мови, але, з іншого боку, накладають відповідальність на Україну реалізовувати мовну політику та здійснювати мовне планування як багатомовної країни і в майбутньому – як держави – члена ЄС.

Подолати наслідки та запобігти проявам лінгвізму в Україні як передумови гарантування національної безпеки покликані, передусім, закони України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» та «Про національні меншини (спільноти) України», а також українське мовне законодавство загалом (див. додаток В). Зasadничо українське законодавство наскрізно оперує так званою недискримінаційною статтею, яка в Конституції України сформульована так:

«Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними (виділення. – *Авт.*) або іншими ознаками...»²⁴³.

²⁴¹ Фукуяма Френсис. Ідентичність. Потреба в гідності і політика скривдженості / переклад з англійської Тетяни Сахно. Київ : Наш формат, 2020. С. 136.

²⁴² Яцимірська М. Мовна політика Європейського Союзу. *Вісник Львівського університету*. Серія: Журналістика. 2019. Вип. 45. С. 318.

²⁴³ Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 24.06.2024).

З одного боку, Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» визначає важливі сфери та принципи функціонування української мови як державної в цих сферах (див. додаток Б). З іншого – Закон «Про національні меншини (спільноти) України» чітко детермінує мовні права представників національних меншин (спільнот):

«**Стаття 10.** Право на використання мови національної меншини (спільноти)

1. Особа, яка належить до національної меншини (спільноти), має право на вільне і безперешкодне використання мови своєї національної меншини (спільноти) приватно та публічно, в усній і письмовій формах у межах, що не суперечать закону»²⁴⁴.

Хоча практики глорифікування, стигмування та раціоналізування зорієнтовані на мову, однак ідеться передусім про дискримінацію за мовною ознакою, де ціллю впливу є мовець як індивід і як член своєї мовної групи, а метою – асиміляція. На порядок загрозливішим інструментом є *лінгвоцид*.

Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього визначає геноцид злочином і розуміє його як «дії, вчинені з наміром знищити, цілком або частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку»²⁴⁵. Йдеться про:

- a) убивство членів такої групи;
- b) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;
- c) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне її знищення;
- d) заходи, скеровані на запобігання народженню дітей у такої групи;

---

²⁴⁴ Про національні меншини (спільноти) України : Закон України від 13.12.2022 № 2827-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення: 26.06.2024).

²⁴⁵ Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 09.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 24.06.2024).

е) насильницьке переміщення дітей з однієї людської групи до іншої²⁴⁶.

Рафаель Лемкін, автор терміна «*геноцид*», визначає це поняття як «знищення нації або етнічної групи»²⁴⁷, говорить про два етапи здійснення геноциду, перший з яких передбачає «знищення національного шаблону пригнобленої групи, а другий – нав'язування національного шаблону гнобителя»²⁴⁸, і вважає, що

«геноцид необов'язково означає негайне знищення нації, крім випадків, коли воно досягається масовим убивством усіх членів нації. Справжня мета полягає в тому, щоб позначити координований план різних дій, спрямованих на знищення основних фундаментів життя національних груп із метою анігіляції самих груп. Метою такого плану були би розпад політичних та соціальних інституцій, культури, *мови* (виділення. – *Авт.*), національних почуттів, релігії, економічного існування національних груп, а також знищення особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності, навіть життя осіб, які належать до таких груп. Геноцид спрямований проти національної групи як суспільства, і відповідні дії спрямовані проти окремих осіб, не проти їхньої індивідуальної якості, а як членів національної групи»²⁴⁹.

Якщо головною причиною, передумовою знищення нації або етнічної групи є мова, виникають підстави ідентифікувати такі практики як *лінгвоцид*, чи знищення нації або етнічної групи за мовною ознакою. Центральними (але далеко не всіма) практиками лінгвоциду з тривалими наслідками є масові вбивства членів групи та її інтелектуалів, вимушені масові переселення, руйнування освіти мовою знищеної групи та відмова їй

---

²⁴⁶ Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 09.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 24.06.2024).

²⁴⁷ *By genocide we mean the destruction of a nation or an ethnic group.*

²⁴⁸ Raphael Lemkin. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress.* The Lawbook Exchange, Ltd., 2014. P. 79.

²⁴⁹ Там само.

у засобах масової інформації та книговидаванні її мовою²⁵⁰. Усі перелічені заходи здійснює сьогодні росія в окупованому Криму та на Сході України щодо українців та української мови, кримських татар і кримськотатарської мови.

Становище української (аналогічне, якщо не гірше становище кримськотатарської) мови на тимчасово окупованих територіях України щонайменше має такі контури: «гострою проблемою є порушення прав на використання української мови на тимчасово окупованих територіях АР Крим, Донецької і Луганської областей, а саме ліквідація україномовної освіти, остаточне витіснення української мови з культурної, інформаційної та інших сфер, піддавання репресіям тих, хто стає на її захист. Наведені факти є порушенням міжнародного права»²⁵¹.

Аналогічний висновок робить М. Мозер: «Російська та керована Російською Федерацією мовна політика на тимчасово окупованих територіях може бути охарактеризована як комунікативна стратегія з подвійним дном, яка супроводжує акти агресії проти української ідентичності, зокрема, української мови»²⁵².

Критичний стан мовної ситуації засвідчує Звіт про стан дотримання Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» Уповноваженого із захисту державної мови у 2022 році: «однією зі складових політики знищення українського народу з боку окупантів став лінгвоцид – цілеспрямоване вилучення української мови з різних сфер суспільного життя», «окремі факти лінгвоциду долучені за зверненням Уповноваженого до кримінального провадження від

---

²⁵⁰ Див.: *Двадцять смертників пишуть правотис, Кінцева мета – асиміляція, Підніжжя національної лінгвістичної ієрархії, Примусові переселення та русифікація, Найкраще володіли російською сироти: досвід калмиків* [в:] Кузнецова Євгенія. *Мова-меч. Як говорила радянська імперія*. Глибока : Твоя підпільна гуманітарка, 2024. 374 с.

²⁵¹ Литвиненко О. М. Актуальні проблеми забезпечення функціонування української мови як державної. *НІСД*. 2021. С. 2. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-04/ukr-mova.pdf> (дата звернення: 23.06.2024).

²⁵² Moser Michael. *The Ukrainian Language in the Temporarily Occupied Territories* (2014 – October 2022). *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. 2023. Band 10. P. 36–37.

01.03.2022 № 22022000000000060, відкритого Службою безпеки України»²⁵³.

Лаконічною мовою статистики: динаміка знищення одного з найважливіших чинників збереження мови – освіти українською та кримськотатарською – має такий вигляд: станом на 2013/2014 навчальний рік, до початку окупації Криму російською федерацією, в Автономній Республіці Крим українську мову вивчали 100 % учнів або 191 000 дітей, а 13 589 здобували українською освіту. У 2018/2019 в 544 загальноосвітніх навчальних закладах усіх форм власності навчався 213 591 учень, із них російською – 207 200 (96,9 % від загальної кількості учнів), кримськотатарською – 6 400 (3 %), українською – 206 учнів (0,1 %). У 2019/2020 кримськотатарською навчалися 4 704 учні в 16 загальноосвітніх навчальних закладах; українською – 206 у двох навчальних закладах. У 2020/2021 всього налічувалося 547 загальноосвітніх закладів усіх форм власності та 218 974 учнів: 212 090 (96,9 % від загальної кількості) навчалися російською, 6 700 (3 %) – кримськотатарською, а 214 (0,1 %) – українською. Учні 10 і 11 класів *не мають права* навчатися українською мовою, хоча вона декларативно проголошена однією з державних у так званій «Республіці Крим». Навчання в закладах вищої освіти в Криму відбувається винятково російською мовою²⁵⁴. Загалом після окупації від 2013/2014 до 2020/2021 число учнів, яким викладали українську мову і які навчалися українською мовою, знизилося до 232, чи на понад 98 % упродовж шести років.

---

²⁵³ 9 листопада країна відзначає День української писемності та мови. На жаль, діти та молодь, які проживають на території тимчасово окупованого Криму та Севастополя, не мають доступу до вивчення української мови та вимушені шукати для цього альтернативні інструменти: онлайн-курси, репетитор, самостійне вивчення тощо / Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим. URL: prri.gov.ua (дата звернення: 24.06.2024) ; Огляд щодо обмеження функціонування української мови на тимчасово окупованих територіях України / Уповноважений із захисту державної мови. URL: mova-ombudsman.gov.ua (дата звернення: 24.06.2024).

²⁵⁴ Огляд щодо обмеження функціонування української мови на тимчасово окупованих територіях України / Уповноважений із захисту державної мови. URL: mova-ombudsman.gov.ua (дата звернення: 25.06.2024).

Усвідомлення нищівного характеру мовної політики російської федерації на тимчасово окупованих українських територіях спонукає Уповноваженого із захисту державної мови, інших представників влади здійснювати документування злочинів за мовною ознакою, а також створити законодавчу базу для притягнення до відповідальності за вчинення геноциду українського та кримськотатарського народів за ознакою мови.

Лінгвізм і лінгвоцид є крайньою точкою прямої, на іншому кінці якої перебувають людські мовні права. Суспільство, яке дбає про людину та її безпеку, «ґрунтується на правах особи, закріплює ідею рівної гідності в законах, визначаючи громадян моральними агентами, здатними спільно здійснювати самоуправління»²⁵⁵, робить усе можливе, щоби триматися якомога далі від деструктивних практик експлуатування мови як загрози та намагається з усіх сил перебувати щонайближче до точки забезпечення мовних і людських мовних прав. Кожне з таких суспільств спирається на закони, здійснює свою мовну політику та мовне планування, щоб у такий спосіб гарантувати національну безпеку. Спільне уявлення громадян про добре впорядкування свого життя, про безпечну мовну архітектуру суспільства визначає мовну політику й мовне планування задля досягнення та гарантування національної безпеки.

3.7. МОВА І БЕЗПЕКА ПРОСТОРУ

Завоювання фізичного простору є лише частиною окупації чужої землі. Значно важливіше завоювати ментальний простір. Не мають значення ні час, ні місце, важлива лише мета, яка виправдовує засоби. Засоби напрочуд однакові – мова і назви. Більшовицька окупація Києва на початку ХХ століття почалася з перейменувань вулиць і площ. Під час німецької окупації Львова ближче до середини ХХ століття було те саме. Радянська

---

²⁵⁵ Фукуяма Френсис. Ідентичність. Потреба в гідності і політика скривденості / переклад з англійської Тетяни Сахно. Київ : Наш формат, 2020. С. 48.

повоєнна окупація Німеччини знову повторювала практики присвоєння простору через назви.

«...Появились нові назви в німецькій мові та й в першу чергу з німецькими назвами. Навіть було оправдання від німецької влади: мовляв, німецькі вояки й адміністрація не можуть розібратись у місті, якщо залишити українські назви, ще й виписані українською мовою. Це й був перший зовнішній образ нової окупації. Галичина переходила під контроль німецької влади»²⁵⁶.

Дата завершення Другої світової війни – 2 вересня 1945 року. Потрібно ще чотири роки, щоби не лише бути переможцем у війні, а й присвоїти собі німецькі міста та села.

«22 грудня 1949 року найвідомішу вулицю Східного Берліна Франкфуртську алею (Frankfurter Allee) перейменовано на алею Сталіна (Stalinallee). Перейменування відбулося на сімдесятилітній ювілей радянського лідера, який відзначали по всій НДР. [...] Надання імені Сталіна центральній алеї в Східному Берліні – не просто чергове перейменування. [...]. Політичне повідомлення очевидне. Курт Бартель (Kurt Walter Barthel) навіть написав вірш з цієї нагоди: *Wie soll man Stalin danken? / Wir geben dieser Strasse seinen Namen / Як ми можемо подякувати Сталіну? / Ми даємо вулиці його ім'я*»²⁵⁷.

Два важливі чинники – простір і час – безпосередньо або опосередковано впливають на спроможність суспільства до доброго та безпечного впорядкування свого життя, а також і мовного співжиття людей. Автори монографії Борис Парахонський і Галина Яворська взагалі вважають простір і час «найважливішим життєвим ресурсом» суспільства та держави й визначають, відповідно, «життєвий простір як право здійснювати контроль над порядками реальності на певній території, а [...] життєвий

---

²⁵⁶ Остап Тарнавський. Літературний Львів 1939–1944: Спомини. Львів : ЛА «Піраміда», 2013. С. 70–71.

²⁵⁷ Maoz Azaryahu. Street Names and Political Identity: The Case of East Berlin. *Journal of Contemporary History*. 1986. Vol. 21. № 4. P. 588.

час як право визначати порядки минулого і майбутнього, тобто визначати власну долю і долю інших»²⁵⁸.

Життєвий простір має два виміри – 1) фізичний-реальний і 2) ментальний-віртуальний. У фізичному просторі існують стіни й мости, дахи і вікна, дороги та вулиці, пам'ятники і площі. У віртуальному – знаки, символи, назви і значення. Фізичний простір – головна мета гарячої війни. Віртуальний – гібридної війни. І фізичний, і віртуальний простір, хоча кожен дещо по-іншому, послуговуються мовою, через мову маніфестують свою ідентичність, а також ідентичність того або тих, кому він належить. У цій історії значення має не лише мова як така, а й символічні змісти, які вона несе. Зазвичай ці змісти закодовані в назвах.

Вербальні позначення об'єктів простору «існують не самі по собі, вони пов'язані зі смислами – сприйняттям та інтерпретаціями реальності»²⁵⁹, що безпосередньо пов'язано з тим, які саме події відбуваються в просторі, безпеку чи небезпеку вони несуть.

За умов колонізації або окупації зміна мови простору практично миттєва: від кількох днів до кількох років, але ніколи не десятиліття. Натомість мовні зміни, пов'язані зі звільненням, можуть тривати десятиліттями – це довга дорога ментального звільнення, у якому зміна мови постає маркером здобутої свободи.

Двадцять років після відновлення незалежності України мовне обличчя її фізичного простору мало нагадувало про ментальне звільнення. Навпаки, саме через назви та символіку, закодовану в них, українців утримували у світі радянських і подекуди російсько-імперських сенсів, а отже, колонізація тривала. Мова простору була одним із головних її інструментів. Загроза, закодована в іменах, витала у просторі, «зберігаючи потенційну енергію мовної колонізації»²⁶⁰.

---

²⁵⁸ Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ : НІСД, 2019. С. 373.

²⁵⁹ Там само. С. 38.

²⁶⁰ Демська Оріся [та ін.]. Державна мова : навчальний посібник. Київ : Нац. акад. СБУ, 2022. С. 9.

«Мова моделює власний світ – світ значень, вторинних щодо реальних фактів, подій, відносин. Елементи реальності пов’язані спільною структурою, що поєднує смислове середовище означуваних у певну цілісність, де існують імена та речі. Будь-яка назва залишається в межах мови, а вихід за межі мови створює особливу проблему взаємодії дискурсу та реальності. Потрібні зусилля критичного мислення та пізнавальна активність, щоб справді вийти за межі реальності, окресленої мовою»²⁶¹.

Вихід за межі радянської реальності, закодованої в назвах простору, не зупиняючись, триває від колапсу СРСР до сьогодні. За даними Верховної Ради України²⁶², перша зміна назви українського села відбулася 12 серпня 1984 року на Сході України. У Старобільському районі Луганської області село *Ганнусівка* вправило свій правопис на *Ганусівка*. Далі, у 1986 році відбулося два перейменування; у 1987 – дев’ять; 1988 – три; 1989 – сто шістнадцять; 1990 – вісімдесят чотири; з 1990 до 1999 – двісті шістдесят чотири. На кінець ХХ століття загалом на місці радянських і російсько-імперських назв з’явилося 489 українських.

Початок ХХІ століття не надто змінив динаміку й характер практик мовно-символічної трансформації життєвого простору українців. До 2016 року назви набували українського обличчя мінімально – одна – у 2006, 2010 і 2011 роках і максимально 41 – у 2009. У перше десятиліття ХХІ століття в Україні сто найпопулярніших назв чи то головних вулиць, чи то населених пунктів України були: *Леніна* – 4 463, *Радянська* – 954, *Миру* – 616 і *Жовтнева* – 529. Загальна логіка найменувань вкладалася в ряд «червоний – жовтень – ленін – кіров – радянський – комсомол».

Корінь *червон-* / *красн-* зі значенням «який стосується революційної діяльності; пов’язаний із радянським соціалістичним ладом»; слова з коренем *жовт-* / *октябр-* кодують пам’ять про соціалістичну революцію жовтня 1917 року та початок становлення радянської влади; їх посилюють назви «*Ленін*» і слова

---

²⁶¹ Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ : НІСД, 2019. С. 130.

²⁶² Алфавітний покажчик населених пунктів України, які були перейменовані. *Вікіпедія*. URL: [wikipedia.org](https://uk.wikipedia.org) (дата звернення: 24.06.2024).

з коренем *радян-*; особливу функцію – нагадування про терор – має ім'я *Кіров*, організатор терору через масові репресії; і звичайно маркер радянського майбутнього – *комсомол*.

За умови, коли такі назви оформлені російською мовою, вони несуть нижчий рівень загрози, оскільки походять із семантичного поля іншої мови, належні іншому просторові та часові. Коли вони набувають україномовного оформлення, відбувається присвоєння символіки й змісту назв через мову. Виникає свій-чужий світ і своя-чужа мовна картина світу. Понад усякі сумніви, потрібні неабиякі зусилля критичного мислення та пізнавальна активність, щоб справді вийти за межі реальності, окресленої мовою.

Лише через п'ять років після окупації Криму й частини Луганської та Донецької областей, за три роки до великої російсько-української війни у 2019 сталася масштабна мовно-просторова трансформаційна подія – дев'ятсот сімдесят шість назв селищ, сіл і міст України засвідчили свою належність до українського простору й часу. Процес звільнення від комуністичного минулого відбувся на рівні мово-символів. Життєвий простір «як право здійснювати контроль над порядками реальності на певній території» визначив того, хто мав право здійснювати реальний, а не номінальний контроль над ним.

Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»²⁶³, ухвалений 2015 року, легітимізував процеси топонімної деокупації. Це призвело до того, що станом на 1 січня 2024 року 987 українських населених пунктів, 25 районів держави і 27 міських районів здобули національне мовно-символічне обличчя²⁶⁴. Другий топонімний вибух стався в липні 2022 року в Києві.

---

²⁶³ Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 29.06.2024).

²⁶⁴ Список топонімів України, перейменованих внаслідок декомунізації. *Вікіпедія*. URL: [wikipedia.org](https://uk.wikipedia.org) (дата звернення: 26.06.2024).

Упродовж семи днів відбулося рейтингове електронне голосування в «Київ Цифровий» (kyiv.digital) щодо перейменування київських міських об'єктів, назви яких пов'язані з російським світом. Результат голосування: шість із половиною мільйонів голосів за 3 465 нових назв для 296 об'єктів міста Києва²⁶⁵.

Головна мета Закону *«Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»* – позбутися символіки тоталітарного минулого; остаточно деокупувати віртуальний простір. Іншою є функція Закону *«Про забезпечення функціонування української мови як державної»*, у шостому розділі якого визначено головний принцип мовно-символічної організації життєвого простору України. Стаття 41 регламентує застосування державної мови в географічних назвах і назвах об'єктів топоніміки²⁶⁶. Ще інше призначення Закону України *«Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії»*²⁶⁷:

«Парадоксально, але білі європейці, які зазнавали колоніального натиску Росії або Німеччини (або, в попередні століття, імперської Туреччини), останні починають усвідомлювати той факт, що вони насправді були об'єктами колонізації»²⁶⁸.

«Окреслюючи коло власних інтересів, держава визначає себе як суб'єкта у внутрішньому та зовнішньому просторі, тобто

---

²⁶⁵ Українці віддали понад 6,5 мільйонів голосів у рейтинговому електронному голосуванні щодо перейменувань міських об'єктів Києва, назви яких пов'язані з росією. *Портал Києва*. URL: kyivcity.gov.ua (дата звернення: 26.06.2024).

²⁶⁶ Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-04-19#Text> (дата звернення: 26.06.2024).

²⁶⁷ Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії: Закон України від 21.03.2023 № 3005-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (дата звернення: 29.06.2024).

²⁶⁸ Томпсон Ева. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм. Київ: «Наш Формат», 2023. С. 87.

встановлює свою ідентичність стосовно самої себе і свого міжнародного середовища»²⁶⁹. Одним із головних інструментів установа ідентичності є мова, особливо власна назва зі своєю символікою, використана для означення простору, привласнення простору, здійснення влади над простором. Бути суб'єктом – означає мати власну усвідомлену ідентичність, проявлену через мову та символіку назв, мати власний життєвий простір. Захист своєї ідентичності та свого життєвого простору належить до сфери національної безпеки. Національну безпеку може реалізувати лише нація-суб'єкт.

Контроль над фізичним простором, захист фізичного простору держава здійснює за допомогою воєнно-силових засобів. Контроль над віртуальним простором, захист віртуального простору – за допомогою мови і сенсів. Чи не найяскравішим прикладом того, як дії у віртуальному просторі перетворилися на інструмент захисту у фізичному, було прохання Державного агентства автомобільних доріг України демонтувати вказівники на всіх дорогах країни в перші дні воєнного вторгнення росії в Україну наприкінці зими 2022 року:

«Демонтуємо дорожні знаки на усіх дорогах країни. Пріоритет #1 – вказівні знаки, назви населених пунктів. Зібрані знаки передаємо місцевій владі та дорожникам. У ворога жалюгідний зв'язок, вони не орієнтуються на місцевості. Давайте допоможемо їм потрапити прями́сінько у пекло».

Українці не лише познімали дорожні вказівники населених пунктів, а й міняли їх місцями або встановлювали зовсім інші дорожні знаки, у такий спосіб змінюючи віртуальний простір. Зміни у віртуальному просторі стали ефективною зброєю в гібридній війні, яка відбувається також і у фізичному просторі. За екстремальних умов війни стає зрозумілим, наскільки важливою частиною безпеки є мова і назва, невідомі ворогові,

---

²⁶⁹ Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ : НІСД, 2019. С. 371.

і наскільки легко для ворога рухатися вулицями та дорогами зі зрозумілою мовою і відомими назвами:

«Слідчі Служби безпеки України встановили, що частина російських командирів, які вторглися на нашу територію в лютому, керувалися топографічними картами України 1969 року. Про це свідчать документи загарбників, які СБУ вилучила на місці тимчасово окупованих рашистами районів Харківської області. [...] На картах окупантів повністю відсутній Салтівський житловий масив Харкова, який забудовувався з початку 70-х років минулого століття. Також відсутні Трав'янське і Муромське водосховища, зведені у сімдесяті роки. А державний кордон між Україною і росією намальований кульковою ручкою, оскільки на картах його взагалі не було. [...] 138-а гвардійська мотострілецька бригада рф, яка користувалася цими картами, була знищена ЗСУ наприкінці березня біля Харківської кільцевої дороги на Старосалтівському напрямку»²⁷⁰.

---

²⁷⁰ СБУ встановила, що російські командири вторглися в Україну, керуючись картами з минулого століття. URL: ssu.gov.ua (дата звернення: 28.06.2024).

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ: БЕЗПЕЧНИЙ МОВНИЙ СВІТ

Етнічна, культурна, мовна гетерогенність, історія, географічне розташування України та глобальні виклики нового світопорядку визначають принципи мовного порядку України, головними елементами якого є: державна мова, мова корінного народу, мова міжнародної комунікації, чи *lingua franca*, мови національних меншин, мови світу.

Державна мова – українська – об'єднує всіх громадян; є підґрунтям для творення українських сенсів; інструментом формування та розбудови модерної української політичної нації, дієвим механізмом побудови її ідентичності, створення передумов безпеки та розвитку суспільства; забезпечує уніфіковану комунікацію держави з громадянином і громадянина з державою, незалежно від його родинної / першої мови, місця проживання, освіти, віросповідання; є інструментом комунікації з тими, хто прагне набути українське громадянство або бажає жити та працювати в Україні²⁷¹; формує передумови для розвитку ринку мовних товарів і послуг.

Мова корінного народу – кримських татар, караїмів, кримчаків²⁷² – є мовним і культурним надбанням України та світу й перебуває під опікою та захистом держави. Україна підтримує кримськотатарську і караїмську мови як мови національних спільнот, які за межами України не мають своєї держави; передбачає (за умови прагнення мовців) вивчення в школі, створення національних наукових і культурних інституцій.

---

²⁷¹ За даними досліджень ринку праці Європейської Бізнес Асоціації (2024), в Україні 74 % компаній відчувають дефіцит кадрів. У будівельній сфері вже сьогодні цю проблему вирішують, зокрема шляхом залучення трудових мігрантів із Пакистану, Непалу, Індії, Бангладешу, Філіппін, країн Африки, Молдови, Узбекистану. Всі, крім молдаван і узбекистанців, є носіями неслов'янських мов. З погляду безпеки важливо, щоби в Україні вони опанували принаймні на рівні A2 саме державну мову.

²⁷² Про корінні народи України : Закон України від 31.03.2023 № 1616-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text> (дата звернення: 26.06.2024).

Мова міжнародної комунікації, чи lingua franca, – англійська²⁷³ – забезпечує успішну взаємодію української держави, суспільства та громадянина зі світом; створює передумови інтелектуальної та економічної інноваційності; обов’язкова для поглибленого вивчення в системі освіти; інструмент інтеграції у зовнішній культурний, науковий, економічний, політичний простір сучасного світу. Вибір спільнотою мови зовнішнього спілкування, чи *lingua franca*, на рівні держави залежить від того, до якого культурного та геополітичного простору ця держава прагне належати, частиною якого культурного й інтелектуального світу народ хоче бути.

*Мови національних меншин України*²⁷⁴ так само, як інші мови світу, є правом громадянина на пізнання, збереження та розвиток своєї самобутності. Щодо мов національних менших держав, спираючись на норми міжнародного права та національне законодавство, створює передумови, щоб національні меншини могли дбати про свої національні мови, плекати їх, вивчати і знати.

Мови світу – з увагою до мов Східноєвропейського регіону, чи мов сусідів, – вивчаємо у школі як другу (третю, іншу) іноземну, передусім, для успішної інтеграції до Європейського Союзу, успішної побудови нових союзів і формування нових центрів впливу.

Три базові принципи безпечної мовної стратегії України: 1) державна мова є важливою спільною цінністю; 2) єдність різноманіття є підґрунтям успіху держави, суспільства, громадянина; 3) складна персональна мовна ідентичність (з обов’язковою державною мовою) є передумовою успіху людини,

---

²⁷³ 26 червня 2024 року Президент Володимир Зеленський підписав Закон України «Про застосування англійської мови в Україні».

²⁷⁴ 7 червня 2024 року постановою № 670 Кабінет Міністрів України затвердив *Перелік мов національних меншин (спільнот) та корінних народів України, яким загрожує зникнення*. Мови подані за абеткою без вказівки, яка з них є мовою корінного народу, а яка мовою національної меншини: білоруська, гагаузька, їдиш, караїмська, кримськотатарська, кримчацька, ромська, румейська, урумська. (Про затвердження переліку мов національних меншин (спільнот) та корінних народів України, яким загрожує зникнення : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.06.2024 № 670. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/670-2024-п#Text> (дата звернення: 28.06.2024)).

суспільства та держави, що має гарантувати національну безпеку.

Принцип «державна мова є важливою спільною цінністю» створює можливість для того, щоби відбулася об'єднана інклюзивна українська політична нація та держава в центрі Східноєвропейського регіону. Принцип «єдність різноманіття є підґрунтям успіху держави, суспільства, громадянина» не ставить вимоги відмовитися від своєї родинної / першої мови, а навпаки пропонує додати до неї інші важливі для індивіда і/або спільноти, і/або держави мови. Принцип «складна персональна мовна ідентичність є передумовою успіху людини, суспільства та держави» реалізує модель, типову для країн Європейської спільноти: «1+1+2», як варіанти: (1) обов'язкова державна / офіційна мова + (1) родинна / перша + (2) *lingua franca* / офіційна мова ЄС / друга (третя) іноземні мови; (1) родинна / перша мова + (1) обов'язкова державна мова / офіційна мова + (2) *lingua franca* / офіційна мова ЄС / друга (третя) іноземні мови²⁷⁵.

Сучасне «добре суспільство плекає різноманіття й заохочує до творчого діалогу між різними культурами та властивими їм моральними баченнями»²⁷⁶, однак, чітко розуміє і враховує той факт, що полікультурне суспільство «не може бути стабільним і тривалим без розвитку серед своїх громадян спільного чуття належності»²⁷⁷.

Виходячи з такої рамки, ураховуючи вимоги національної безпеки, Україні як державі доцільно будувати власну мовну архітектуру на засаді інклюзивності, що передбачає виконання таких умов: *приймати / охоплювати всіх, дати змогу належати всім, хто добровільно прагне / бажає належати до української політичної нації та бути громадянином України. Добровільне прагнення / бажання вимагає:*

– *визнавати спільні права й обов'язки: «певна група людей стає нацією там і тоді, де і коли члени цієї групи однозначно*

---

²⁷⁵ Демська О., Мальцев Е. Мовна політика: про ідентичність і успішність у глобальному світі. *Мова: класичне – модерне – постмодерне* : збірник наукових праць. 2016. Вип. 2. С. 16–26.

²⁷⁶ Гібернау Монтсеррат. Ідентичність націй. Київ : Темпора, 2012. 303 с.

²⁷⁷ Там само.

визнають спільні взаємні права та обов'язки завдяки членству в цій групі»²⁷⁸. Принцип визнання спільних прав та обов'язків корелює з *відповідальністю громадянина*;

– *сповідувати спільні цінності*: принципово незаперечно важливі для індивіда та групи, до якої індивід прагне / бажає належати, що має особливу вагу для творення саме спільноти – політичної нації, як із погляду минулого, так і майбутнього;

– *мати спільний проєкт майбутнього*: успішний проєкт майбутнього вимагає бути суспільством, заснованим «на високорозвинутих технологіях і прагненні до безперервного зростання, яке потребує мобільного поділу праці, постійного, частого і загальнозрозумілого спілкування малознайомих людей, що передбачає обмін чіткими поняттями через стандартну мову чи, за необхідності, письмо»²⁷⁹;

– *мати спільну мову*: загальнозрозуміле спілкування малознайомих людей, чи інакше кажучи, комунікація в межах держави, вимагає використання конкретної мови, відомої всім членам суспільства. Звідси вимога до політичної нації мати одну спільну мову, а для індивіда, який прагне належати до цієї політичної нації, відповідно, вимога володіти мовою цієї нації, оскільки саме «процеси комунікації відіграють основоположну роль у створенні згуртованих суспільств», спроможних досягати та гарантувати безпеку всім членам спільноти й усім громадянам держави. Досягаючи власної безпеки, спільнота посилює безпеку інших.

---

²⁷⁸ Гелнер Ернест. Нації та націоналізм. Націоналізм. Київ : Таксон, 2003. 300 с. URL: litopys.org.ua (дата звернення: 28.06.2024).

²⁷⁹ Там само.

ДОДАТКИ

Додаток А

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

(Відомості Верховної Ради України (ВВР),

1996, № 30, ст. 141)

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова.

{Офіційне тлумачення частини першої статті 10 див. в Рішенні Конституційного Суду № 10-рп/99 від 14.12.99}

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Стаття 12. Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Стаття 53. Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

[...]

Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Стаття 92. Виключно законами України визначаються:

- 1) права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина;
- 2) громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства;
- 3) права корінних народів і національних меншин;
- 4) порядок застосування мов;
- 13) територіальний устрій України;
- 16) статус столиці України; спеціальний статус інших міст;
- 17) основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку;
- 18) правовий режим державного кордону;
- 19) правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації;

Стаття 103. Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

{Офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 див. в Рішенні Конституційного Суду № 5-рп/2014 від 15.05.2014}

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Стаття 127. Правосуддя здійснюють судді. У визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних.

[...]

На посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права

щонайменше п'ять років, є компетентним, добросовісним та володіє державною мовою. Законом можуть бути передбачені додаткові вимоги для призначення на посаду судді.

Стаття 138. До відання Автономної Республіки Крим належить:

7) участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки;

8) забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії;

Стаття 148. До складу Конституційного Суду України входять вісімнадцять суддів Конституційного Суду України.

[...]

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який володіє державною мовою, на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнадцять років, високі моральні якості та є правником із визнаним рівнем компетентності.

Додаток Б
Структура
Закону України
«Про забезпечення функціонування
української мови як державної»

Розділ I «Загальні засади» – містить п’ять статей (1–5):
Статус української мови як єдиної державної мови в Україні
Сфера дії Закону
Завдання Закону
Статус української жестової мови та мовні права жестомовних осіб
Державна програма сприяння опануванню державної мови.

Розділ II «Українська мова та громадянство» – містить три статті (6–8):
Обов’язок громадянина України володіти державною мовою
Обов’язок володіти державною мовою для набуття громадянства України
Мова документів, що посвідчують особу громадянина України.

Розділ III «Обов’язок володіти державною мовою» – містить три статті (9–11):
Особи, які зобов’язані володіти державною мовою та застосовувати її під час виконання службових обов’язків
Вимоги щодо рівня володіння державною мовою
Рівні володіння державною мовою.

Розділ IV «Застосування державної мови в роботі органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій державної і комунальної форм власності» – містить вісім статей (12–19):
Робоча мова діяльності органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій державної і комунальної форм власності
Застосування державної мови в нормативних актах, діловодстві та документообігу

Застосування державної мови в судочинстві

Застосування державної мови у Збройних Силах України та інших військових формуваннях

Застосування державної мови в органах правопорядку, розвідувальних органах, державних органах спеціального призначення з правоохоронними функціями

Застосування державної мови під час перетину державного кордону України

Застосування державної мови у процесі виборів і референдумів

Застосування державної мови під час укладення міжнародних договорів України.

Розділ V «Застосування української мови як державної в публічних сферах» – містить дев'ятнадцять статей (20–38):

Державна мова у сфері трудових відносин

Державна мова у сфері освіти

Державна мова у сфері науки

Державна мова у сфері культури

Державна мова у сфері телевізійного і радіомовлення

Державна мова у сфері друкованих медіа

Державна мова у сфері книговидання та книгорозповсюдження

Державна мова у сфері користувацьких інтерфейсів комп'ютерних програм та веб-сайтів

Державна мова у сфері інформації для загального ознайомлення

Державна мова у сфері публічних заходів

Державна мова у сфері обслуговування споживачів

Державна мова в технічній та проектній документації

Державна мова у сфері реклами

Державна мова у сфері охорони здоров'я

Державна мова у сфері спорту

Державна мова у сфері електронних комунікацій та поштового зв'язку

Державна мова у сфері транспорту

Державна мова у сфері діловодства, документообігу, листування і звітності громадських об'єднань, політичних партій та інших юридичних осіб

Державна мова у зверненнях до громадських об'єднань, політичних партій та інших юридичних осіб.

Розділ VI «Застосування державної мови у власних назвах та іменах» – містить чотири статті (39–42):

Назви органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування

Державна мова в іменах

Застосування державної мови в географічних назвах та назвах об'єктів топоніміки

Мова торговельних марок.

Розділ VII «Забезпечення стандартів державної мови» – містить шість статей (43–48):

Національна комісія зі стандартів державної мови

Повноваження Національної комісії зі стандартів державної мови

Склад Національної комісії зі стандартів державної мови

Голова Національної комісії зі стандартів державної мови

Порядок роботи Національної комісії зі стандартів державної мови

Документи, що підтверджують рівень володіння державною мовою, та іспит на рівень володіння державною мовою.

Розділ VIII «Захист державної мови» – містить дев'ять статей (49–57):

Уповноважений із захисту державної мови

Призначення та звільнення Уповноваженого із захисту державної мови

Вимоги щодо несумісності з посадою Уповноваженого із захисту державної мови

Секретаріат Уповноваженого із захисту державної мови

Захист державної мови як невіддільного елементу конституційного ладу

Захист прав людини щодо застосування державної мови у сферах суспільного життя, визначених цим Законом

Розгляд скарг Уповноваженим

Здійснення державного контролю за застосуванням державної мови

Порядок накладення штрафів на суб'єктів господарювання за порушення закону щодо застосування державної мови у сфері обслуговування споживачів.

Розділ IX «Прикінцеві та перехідні положення».

Додаток В

Вибрані закони України

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про громадянство України

(Відомості Верховної Ради України (ВВР),

2001, № 13, ст. 65)

Розділ І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Визначення термінів

У цьому Законі нижченаведені терміни вживаються в такому значенні:

[...]

зобов'язання про складання іспитів з основ Конституції України, історії України та на рівень володіння державною мовою - письмово оформлена заява іноземця / особи без громадянства з числа осіб, які мають визначні заслуги перед Україною, прийняття яких до громадянства України становить державний інтерес для України, або які в установленому законодавством України порядку проходять військову службу за контрактом у Збройних Силах України, Державній спеціальній службі транспорту або Національній гвардії України, осіб, які отримали посвідку на тимчасове проживання на підставі частини двадцятої статті 4 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», про те, що в разі набуття громадянства України він протягом двох років складе іспити з основ Конституції України, історії України, на рівень володіння державною мовою і подасть документи про складання таких іспитів.

{Статтю 1 доповнено абзацом тридцять четвертим згідно із Законом № 2996-IX від 21.03.2023}

Стаття 3. Належність до громадянства України

Громадянами України є:

[...]

2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального похо-

дження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 року) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;

Розділ II. НАБУТТЯ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ

Стаття 9. Прийняття до громадянства України

Умовами прийняття до громадянства України є:

[...]

5) володіння державною мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови.

Складання іспитів на визначення рівня володіння державною мовою здійснюється в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;

{Пункт 5 частини другої статті 9 в редакції Закону № 2996-IX від 21.03.2023}

[...]

Розділ III. ПРИПИНЕННЯ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ ТА СКАСУВАННЯ РІШЕНЬ ПРО НАБУТТЯ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ

Стаття 19. Підстави для втрати громадянства України

Підставами для втрати громадянства України є:

[...]

2) набуття особою громадянства України на підставі статті 9 цього Закону внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів, у тому числі невиконання зобов'язань, взятих особою в зобов'язанні припинити іноземне громадянство, у зобов'язанні про складання іспитів з основ Конституції України, історії України та на рівень володіння державною мовою;

{Пункт 2 частини першої статті 19 в редакції Закону № 2996-IX від 21.03.2023}

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про корінні народи України
(Відомості Верховної Ради України (ВВР),
2021, № 38, ст. 319)

Стаття 1. Поняття корінного народу України

1. Корінний народ України – автохтонна етнічна спільнота, яка сформувалася на території України, є носієм самобутньої мови і культури, має традиційні, соціальні, культурні або представницькі органи, самоусвідомлює себе корінним народом України, становить етнічну меншість у складі її населення і не має власного державного утворення за межами України.

[...]

Стаття 3. Основоположні права корінних народів України

[...]

6. Корінні народи України мають право відроджувати, використовувати, розвивати і передавати майбутнім поколінням свої історію, мови, традиції, писемність і літературу, відновлювати та зберігати об'єкти матеріальної та нематеріальної культурної спадщини.

[...]

Стаття 5. Освітні та мовні права корінних народів України

1. Корінні народи України мають право створювати свої заклади освіти або співпрацювати із закладами освіти усіх форм власності з метою забезпечення вивчення мови, історії, культури відповідного корінного народу та навчання мовою відповідного корінного народу. Застосування мов корінних народів у сфері освіти визначають Закон України «Про освіту» та спеціальні закони у цій сфері.

2. Центральні органи виконавчої влади у взаємодії з представницькими органами визначають порядок включення відомостей про мови, історію та культуру корінних народів України у навчальний процес відповідно до законів України у сфері освіти.

3. Держава гарантує можливість вивчення мов корінних народів України.

4. Держава гарантує дослідження, збереження та розвиток мов корінних народів України, що перебувають під загрозою зникнення.

[...]

Стаття 8. Правовий статус представницьких органів

[...]

2. Акти та рішення органів виконавчої влади з питань розвитку мов, культури, забезпечення прав корінних народів України на освіту мовою корінного народу, діяльності медіа мовами корінних народів України, інтеграції корінних народів України ухвалюються після проведення консультацій з представницькими органами. Порядок проведення консультацій органів виконавчої влади з представницькими органами визначається Кабінетом Міністрів України.

[...]

Стаття 10. Міжнародне представництво корінних народів України

1. Держава сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності корінних народів України та дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб їх представників, які проживають за межами України.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про національні меншини (спільноти) України

(Відомості Верховної Ради України (ВВР),

2023, № 46, ст. 114)

Розділ I. ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Стаття 1. Визначення термінів

1. У цьому Законі терміни вживаються в такому значенні:

1) національна меншина (спільнота) України (далі - національна меншина (спільнота)) - стала група громадян України, які не є етнічними українцями, проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність.

Розділ II. ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ОСІБ, ЯКІ НАЛЕЖАТЬ ДО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН (СПІЛЬНОТ)

Стаття 5. Права, свободи та обов'язки осіб, які належать до національних меншин (спільнот)

1. Громадянам України незалежно від етнічного походження, належності до національних меншин (спільнот) гарантуються рівні громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні та мовні права і свободи, визначені Конституцією України.

2. Особа, яка належить до національної меншини (спільноти), має також право на:

1) самоідентифікацію;

[...]

3) свободу вираження поглядів і переконань, думки, слова, совісті та релігії;

[...]

5) використання мови національної меншини (спільноти);

6) освіту, зокрема мовами національних меншин (спільнот);

7) збереження культурної самобутності національної меншини (спільноти).

[...]

5. Особа, яка належить до національної меншини (спільноти), зобов'язана дотримуватися Конституції та законів України, боронити державний суверенітет і територіальну цілісність України, поважати мову, культуру, традиції, звичаї, релігійну самобутність української нації, всіх національних меншин (спільнот) та корінних народів України, а також сприяти інтеграції національної меншини (спільноти) в українське суспільство.

Стаття 7. Свобода громадських об'єднань та мирних зібрань

1. Особа, яка належить до національної меншини (спільноти), має право відповідно до закону брати участь в утворенні та діяльності громадських об'єднань національних меншин (спільнот), у мирних зібраннях для здійснення та захисту своїх прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, мовних, екологічних та інших інтересів, її інтеграції в українське суспільство.

Стаття 8. Свобода вираження поглядів і переконань, думки, слова, совісті та релігії

1. Особа, яка належить до національної меншини (спільноти), має право на свободу дотримання та вираження поглядів і переконань, думки, слова, совісті та релігії.

Особа, яка належить до національної меншини (спільноти), має право вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію мовою своєї національної меншини (спільноти) усно, письмово або в інший спосіб.

Стаття 10. Право на використання мови національної меншини (спільноти)

1. Особа, яка належить до національної меншини (спільноти), має право на вільне і безперешкодне використання мови своєї національної меншини (спільноти) приватно та публічно, в усній і письмовій формах у межах, що не суперечать закону.

2. Публічні заходи (збори, конференції, мітинги, виставки, навчальні курси, семінари, тренінги, дискусії, форуми, інші публічні заходи), організовані для осіб, які належать до національних меншин (спільнот), можуть проводитися мовами відповідних національних меншин (спільнот).

{Частина друга статті 10 в редакції Закону № 3389-IX від 21.09.2023}

3. Культурно-мистецький, розважальний або видовищний захід, що організовується та проводиться особами, які належать до національної меншини (спільноти), або для осіб, які належать до національної меншини (спільноти), може проводитися мовою відповідної національної меншини (спільноти). Супровід (конферанс) до такого заходу може здійснюватися мовою відповідної національної меншини (спільноти). Організатор за запитом не менше 20 відвідувачів (глядачів) такого заходу забезпечує синхронний або послідовний переклад супроводу (конферансу) державною мовою, якщо такий запит надійшов не пізніше ніж за 72 години до початку проведення заходу.

{Абзац перший частини третьої статті 10 в редакції Закону № 3389-IX від 21.09.2023; із змінами, внесеними згідно із Законом № 3504-IX від 08.12.2023}

Супроводом (конферансом) для цілей цього Закону вважається виступ, пов'язаний із веденням програми культурно-мистецького,

розважального та видовищного заходу, зокрема оголошенням та коментуванням складових такого заходу.

{Частина третю статті 10 доповнено новим абзацом згідно із Законом № 3389-IX від 21.09.2023}

Оголошення, афіші, інші інформаційні матеріали про культурно-мистецькі та видовищні заходи можуть дублюватися мовою відповідної національної меншини (спільноти) за рішенням їх організаторів з урахуванням вимог, передбачених частинами третьою, п'ятою статті 23 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

4. Мови національних меншин (спільнот) можуть використовуватися в медіа відповідно до закону.

Національні меншини (спільноти) мають право утворювати відповідно до закону власні медіа.

{Частина четверта статті 10 в редакції Закону № 3389-IX від 21.09.2023}

5. На видавничу продукцію, видану мовами національних меншин (спільнот), не поширюється вимога абзацу першого частини четвертої статті 26 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

На діяльність книгарень та інших закладів, що відповідно до закону здійснюють розповсюдження книжкових видань винятково мовами національних меншин (спільнот) та державною мовою, не поширюються вимоги абзацу першого частини п'ятої статті 26 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

[...]

6. На прохання особи, яка належить до національної меншини (спільноти), може бути використана мова відповідної національної меншини (спільноти), якщо така мова є зрозумілою для сторін, для:

1) надання екстреної медичної допомоги;

2) надання допомоги та захисту, якщо така особа постраждала від домашнього насильства;

3) забезпечення догляду в будинку-інтернаті для громадян похилого віку.

{Частина шоста статті 10 в редакції Закону № 3389-IX від 21.09.2023}

7. У населених пунктах, в яких традиційно проживають особи, які належать до національних меншин (спільнот), або в яких такі

особи складають значну частину населення, написи офіційних назв на вивісках органів місцевого самоврядування, комунальних підприємств, виконані державною мовою, можуть дублюватися мовами національних меншин (спільнот) за рішенням відповідних сільської, селищної, міської рад та подаються з правого боку або внизу.

8. У населених пунктах, в яких традиційно проживають особи, які належать до національних меншин (спільнот), або в яких такі особи складають значну частину населення, інформація для загального ознайомлення (оголошення, які, зокрема, містять публічну пропозицію щодо укладення договору, покажчики, вказівники, вивіски, повідомлення, написи та інша публічно розміщена текстова, візуальна і звукова інформація, що використовується або може використовуватися для інформування необмеженого кола осіб про товари, роботи, послуги, певних суб'єктів господарювання, посадових, службових осіб підприємств або органів державної влади, органів місцевого самоврядування) дублюється мовою національної меншини (спільноти) за рішенням відповідної сільської, селищної, міської ради.

9. У населених пунктах, в яких традиційно проживають особи, які належать до національних меншин (спільнот), або в яких такі особи складають значну частину населення, допускається поширення матеріалів передвиборної агітації під час виборів Президента України, виборів народних депутатів України та місцевих виборів мовами відповідних національних меншин (спільнот) та дубльованих державною мовою.

{Частина дев'ята статті 10 в редакції Закону № 3504-IX від 08.12.2023}

10. Особливості використання мов національних меншин (спільнот), зокрема, але не виключно, при наданні будь-якої топографічної інформації, комунікації з органами влади у населених пунктах, в яких традиційно проживають особи, які належать до національних меншин (спільнот), або в яких такі особи складають значну частину населення, на прохання таких осіб і якщо таке прохання відповідає реальним потребам, визначаються методологією, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Методологія має забезпечувати можливість:

1) використання особами, які належать до національних меншин (спільнот), поряд із державною мовою, мови відповідної національної меншини (спільноти) у взаємовідносинах із місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування,

їх посадовими особами, які здійснюють свою діяльність у населених пунктах, в яких традиційно проживають особи, які належать до національних меншин (спільнот), або в яких такі особи складають значну частину населення;

2) використання місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, які здійснюють свою діяльність у населених пунктах, в яких традиційно проживають особи, які належать до національних меншин (спільнот), або в яких такі особи складають значну частину населення, за рішенням такого органу поряд із державною мовою мови відповідної національної меншини (спільноти) у взаємовідносинах з особами, які належать до національних меншин (спільнот);

3) вжиття інших заходів, що базуються виключно на основних положеннях Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

{Частина десята статті 10 в редакції Закону № 3389-IX від 21.09.2023}

11. У населених пунктах, в яких традиційно проживають особи, які належать до національних меншин (спільнот), або в яких такі особи складають значну частину населення, допускається розповсюдження внутрішньої та зовнішньої реклами мовами відповідних національних меншин (спільнот) з обов'язковим дублюванням державною мовою. Текст дублювання державною мовою має відтворювати зміст дубльованої реклами і виконується шрифтом не меншого розміру, ніж текст дубльованої реклами.

Вимога щодо дублювання написів не є обов'язковою при написанні найменувань товарів, охоронюваних законом торговельних марок (знаків для товарів і послуг) та комерційних найменувань.

В аудіальних та аудіовізуальних медіа місцевої категорії допускається розповсюдження реклами, виконаної мовами національних меншин (спільнот), при цьому в аудіовізуальних медіа така реклама субтитрується державною мовою.

[...]

13. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини в межах повноважень, наданих йому Конституцією України та Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», здійснює парламентський контроль за додержанням права національних меншин (спільнот) на використання мов національних меншин (спільнот).

{Статтю 10 доповнено частиною тринадцятою згідно із Законом № 3504-IX від 08.12.2023}

14. Положення частин другої, третьої, п'ятої, сьомої – одинадцятої, тринадцятої цієї статті застосовуються до мов національних меншин (спільнот) України, які є офіційними мовами Європейського Союзу, мовами національних меншин (спільнот), до яких застосовуються положення Європейської хартії регіональних мов або мов меншин згідно із Законом України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», за винятком мов національних меншин (спільнот), що є державною (офіційною) мовою держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом.

{Статтю 10 доповнено частиною чотирнадцятою згідно із Законом № 3504-IX від 08.12.2023}

Стаття 11. Право на освіту

1. Особливості використання мов національних меншин (спільнот) в освітньому процесі визначаються Законом України «Про освіту» та спеціальними законами у зазначеній сфері.

2. Держава сприяє підготовці та підвищенню кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників з мов національних меншин (спільнот).

3. Держава гарантує безоплатне забезпечення підручниками (у тому числі електронними), посібниками здобувачів повної загальної середньої освіти, які належать до національних меншин (спільнот), та педагогічних працівників у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

{Статтю 11 доповнено новою частиною згідно із Законом № 3389-IX від 21.09.2023}

4. Приватні заклади освіти, що забезпечують здобуття повної загальної середньої освіти за рахунок коштів фізичних та/або юридичних осіб, зокрема засновані національними культурними товариствами та представниками національних меншин (спільнот), мають право вільного вибору мови освітнього процесу (крім закладів освіти, що отримують публічні кошти) та зобов'язані забезпечити опанування учнями державної мови відповідно до державних стандартів.

Стаття 12. Право на збереження культурної самобутності національної меншини (спільноти)

1. Особи, які належать до національних меншин (спільнот), мають право:

1) зберігати і розвивати свою культурну, мовну, релігійну самобутність, традиції та звичаї, користуватися досягненнями (надбаннями) своєї культури, зберігати та примножувати свою культурну спадщину;

Розділ III. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН (СПІЛЬНОТ)

Стаття 13. Державна політика у сфері національних меншин (спільнот)

1. Державна політика у сфері національних меншин (спільнот) має на меті:

1) сприяння розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин (спільнот);

[...]

5) надання державної підтримки мовам національних меншин (спільнот), яким загрожує зникнення. Перелік таких мов затверджується Кабінетом Міністрів України на основі міжнародних стандартів.

{Частина першу статті 13 доповнено пунктом 5 згідно із Законом № 3389-IX від 21.09.2023}

2. Державна політика у сфері національних меншин (спільнот) базується на принципах:

[...]

4) забезпечення вільної реалізації особами, які належать до національних меншин (спільнот), їхніх прав та інтересів для збереження і розвитку їхньої етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності;

[...]

10) взаємної поваги, взаєморозуміння та співробітництва між усіма особами, які проживають на території України, незалежно від етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності та ідентичності.

Стаття 15. Повноваження центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері національних меншин (спільнот)

1. Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері національних меншин (спільнот):

[...]

5) вживає заходів для збереження і розвитку самобутності національних меншин (спільнот), задоволення їхніх культурних, мовних, інформаційних та інших потреб;

Стаття 19. Центр національних меншин (спільнот)

[...]

2. Основними завданнями Центру національних меншин (спільнот) є:

1) підтримка і збереження традиційної культури та нематеріальної культурної спадщини національних меншин (спільнот), створення умов для всебічного розкриття їхньої самобутності, збереження мови, культури, народних традицій;

3. Основними функціями Центру національних меншин (спільнот) є:

[...]

5) надання громадським об'єднанням національних меншин (спільнот) допомоги в реалізації молодіжних та дитячих проектів, спрямованих на виховання толерантного ставлення до осіб різного етнічного походження, взаємної поваги та співпраці між усіма громадянами незалежно від етнічної, мовної, культурної, релігійної ідентичності;

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про культуру
(Відомості Верховної Ради України (ВВР),
2011, № 24, ст. 168)

Розділ І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Визначення термінів

1. У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються у такому значенні:

[...]

15⁻¹) національний музичний продукт - музичний продукт (фонограма, відеограма, музичний кліп), який містить виконання музичного твору з текстом українською мовою або мовою корінних народів України або музичного твору без тексту, а також відповідає кожній з таких ознак:

[...]

Стаття 3. Основні засади державної політики у сфері культури

1. Основними засадами державної політики у сфері культури є:

[...]

сприяння діяльності професійних творчих спілок та громадських організацій у сфері культури, активному функціонуванню державної мови в культурному просторі України, доступу громадян до культурних благ;

Стаття 5. Мова у сфері культури

1. Порядок застосування мов у сфері культури визначають Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» та інші закони України.

{Частина перша статті 5 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2054-VIII від 23.05.2017; в редакції Закону № 2704-VIII від 25.04.2019}

2. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування державної мови у сфері культури, гарантує вільне використання мов усіх національних меншин України.

{Стаття 5 в редакції Закону № 5029-VI від 03.07.2012}

Розділ II. ПРАВА І ОBOB'ЯЗКИ У СФЕРІ КУЛЬТУРИ

Стаття 6. Права громадян у сфері культури

1. Громадяни мають право на:

[...]

збереження, розвиток, пропагування культурної, мовної самобутності, традицій, звичаїв та обрядів;

Стаття 10. Права громадян України всіх національностей у сфері культури

1. Держава створює умови для культурного розвитку громадян України всіх національностей, сприяє залученню їх до спільного процесу створення культурних цінностей.

2. Громадяни України будь-якої національності мають право зберігати, розвивати і пропагувати свою культуру, мову, традиції, звичаї та обряди, утворювати національно-культурні товариства, центри, заклади культури та провадити будь-яку іншу діяльність у сфері культури, що не суперечить законодавству.

Стаття 11. Обов'язки у сфері культури

1. Фізичні та юридичні особи зобов'язані:

[...]

поважати культуру, мову, традиції, звичаї та обряди Українського народу;

Розділ III. ДІЯЛЬНІСТЬ У СФЕРІ КУЛЬТУРИ

Стаття 14. Підтримка вітчизняних виробників у сфері культури

1. Підтримка вітчизняних виробників у сфері культури здійснюється відповідно до законодавства шляхом:

створення сприятливого режиму оподаткування та надання державою фінансової підтримки для виробництва і розповсюдження книг, фільмів та інших видів культурного продукту українською мовою в Україні та за кордоном;

Стаття 16. Збереження культурної спадщини, культурних цінностей та культурних благ

1. Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування забезпечують:

[...]

збереження нематеріальної культурної спадщини, в тому числі традиційної народної культури, мов, діалектів і говірок, фольклору,

традицій, звичаїв і обрядів, народних художніх промислів та ремесел, історичних топонімів тощо.

Стаття 21¹. Вимоги до керівника державного чи комунального закладу культури

1. Керівником державного чи комунального закладу культури може бути особа, яка має вищу освіту, стаж роботи у сфері культури не менше трьох років, володіє державною мовою [...].

Керівником національного закладу культури може бути особа, яка має вищу освіту, стаж роботи у сфері культури не менше трьох років, володіє державною мовою [...].

Стаття 21⁵. Добір кандидатів на посаду керівника державного чи комунального закладу культури та призначення керівника

10. Допоміжними критеріями під час голосування на користь кандидатів є:

[...]

володіння офіційними мовами Європейського Союзу;

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про географічні назви

*(Відомості Верховної Ради України (ВВР),
2005, № 27, ст. 360)*

Стаття 1. Основні терміни

У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються у такому значенні:

[...]

унормування географічних назв - вибір найбільш вживаних і прийнятних географічних назв та визначення їх написання мовою, якою вони вживаються, за встановленими правилами.

Стаття 5. Встановлення географічних назв

Встановлення географічних назв включає виявлення існуючих або відомих у минулому історичних географічних назв, найменування та перейменування географічних об'єктів.

[...]

необхідності приведення назви географічного об'єкта у відповідність із стандартами державної мови.

{Частина статті 5 в редакції Закону № 317-VIII від 09.04.2015; в редакції Закону № 3005-IX від 21.03.2023}

[...]

Перейменування сіл, селищ, міст, пов'язане з необхідністю приведення назв сіл, селищ, міст у відповідність із стандартами державної мови, здійснюється у порядку, встановленому пунктами 11-13 статті 8 Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії».

{Статтю 5 доповнено частиною чотирнадцятою згідно із Законом № 3005-IX від 21.03.2023}

Стаття 6. Унормування географічних назв

Географічні назви виконуються державною мовою.

Застосування мов у географічних назвах визначає Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

{Стаття 6 із змінами, внесеними згідно із Законами № 5029-VI від 03.07.2012, № 5462-VI від 16.10.2012; в редакції Закону № 2704-VIII від 25.04.2019}

Стаття 8. Порядок найменування та перейменування географічного об'єкта

[...]

Пропозиції щодо найменування або перейменування географічного об'єкта вносяться до відповідних органів державної влади або органів місцевого самоврядування. Розгляд таких пропозицій, якщо інше не передбачено Конституцією України та законом, здійснюється з обов'язковим урахуванням відповідно:

[...]

висновку Національної комісії зі стандартів державної мови - щодо відповідності пропозицій стандартам державної мови (якщо перейменування пов'язане з приведенням назви адміністративно-територіальної одиниці у відповідність із стандартами державної мови);

[...]

Якщо перейменування пов'язане з приведенням назви адміністративно-територіальної одиниці у відповідність із стандартами державної мови, пропозиції та/або проекти рішень про перейменування географічних об'єктів направляються у встановленому законодавством порядку до Національної комісії зі стандартів державної мови для здійснення відповідної експертизи. Висновок Національної

комісії зі стандартів державної мови щодо відповідності пропозицій стандартам державної мови є обов'язковим для врахування при прийнятті рішень про перейменування відповідного географічного об'єкта.

Стаття 9. Державний реєстр географічних назв

[...]

Назви географічних об'єктів інших держав, а також географічних об'єктів Землі, на які не поширюються суверенітет та юрисдикція будь-якої держави, які використовуються в Україні, унормовані та передані державною мовою з офіційної мови оригіналу за правилами, встановленими центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері топографо-геодезичної і картографічної діяльності, обліковуються в Державному реєстрі географічних назв.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про видавничу справу

(Відомості Верховної Ради України (ВВР),

1997, № 32, ст. 206)

Розділ І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 3. Мета видавничої справи

Видавнича справа спрямована на:

[...]

створення можливостей для самовиявлення громадян як авторів незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак;

забезпечення права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань;

сприяння національно-культурному розвитку українського народу шляхом збільшення загальної кількості тиражів, обсягів та розширення тематичного спрямування українського книговидання;

забезпечення доступу українського суспільства до загальнолюдських цінностей шляхом перекладу державною мовою кращих здобутків світової літератури, науки тощо, налагодження співпраці з іноземними видавництвами, українською діаспорою, укладення відповідних міжнародних угод;

випуск видань мовами національних меншин України для задоволення їхніх культурно-освітніх потреб;

{Абзац сьомий статті 3 в редакції Закону № 1554-VII від 01.07.2014}

{Абзац восьмий статті 3 виключено на підставі Закону № 1554-VII від 01.07.2014}

збільшення кількості видань іноземними мовами, які поширювали б у світі знання про Україну;

{Абзац десятий статті 3 виключено на підставі Закону № 1554-VII від 01.07.2014}

Стаття 4. Законодавство про видавничу справу

Відносини у сфері видавничої справи регулюються Конституцією України, Господарським кодексом України, законами України «Про інформацію», «Про обов'язковий примірник документів», «Про авторське право і суміжні права», «Про державну таємницю», «Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні», «Про забезпечення функціонування української мови як державної», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», цим Законом та іншими нормативно-правовими актами.

{Стаття 4 із змінами, внесеними згідно із Законом № 521-VI від 18.09.2008; в редакції Закону № 1554-VII від 01.07.2014; із змінами, внесеними згідно із Законом № 2849-IX від 13.12.2022}

Стаття 5. Державна політика у видавничій справі

[...]

Державна політика у видавничій справі спрямовується на підтримку розвитку національного книговидання, наповнення виданнями державною мовою та мовами корінних народів України ринку, фондів бібліотек з використанням електронного каталогу «Книжки на ринку», забезпечення потреб навчальних і наукових закладів, Збройних Сил України та інших військових формувань, правоохоронних органів, підприємств, установ і організацій необхідними виданнями державною мовою.

{Частина друга статті 5 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2313-IX від 19.06.2022}

Стаття 6. Державна підтримка і особливості приватизації у видавничій справі

[...]

Держава надає підтримку видавництвам, видавничим організаціям, поліграфічним та книготорговельним підприємствам, що випускають або розповсюджують не менше 50 відсотків продукції державною мовою та малотиражні (до 5 тисяч примірників) видання мовами нечисленних національних меншин, а також видання, аудіювані у спеціальному цифровому форматі для сліпих, осіб з порушеннями зору та осіб з дислексією або надруковані рельєфно-крапковим шрифтом для сліпих, шляхом надання пільг щодо сплати податків та зборів. Така підтримка надається і при вивезенні видавничої продукції, випущеної в Україні, та при ввезенні видавничої продукції вітчизняних видавців, виданої українською мовою та мовами нечисленних національних меншин, що проживають в Україні.

{Частина третя статті 6 із змінами, внесеними згідно із Законом № 927-VIII від 25.12.2015}

Стаття 8. Мова у видавничій справі

У видавничій справі мова застосовується відповідно до статті 10 Конституції України та визначається законом.

{Частина перша статті 8 в редакції Закону № 1554-VII від 01.07.2014}

Уся друкowana продукція, призначена для службового та ужиткового користування (бланки, форми, квитанції, квитки, посвідчення, дипломи тощо), що розповсюджується через державні підприємства, установи і організації, видається державною мовою.

Держава заохочує здійснення видавничої діяльності, виготовлення і розповсюдження видавничої продукції державною мовою та мовами національних меншин, що проживають в Україні.

{Частина третя статті 8 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1554-VII від 01.07.2014}

Завдання щодо забезпечення дотримання державної мовної політики у видавничій сфері покладається на центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у видавничій сфері.

{Частина четверта статті 8 в редакції Закону № 5460-VI від 16.10.2012}

Розділ II. ОРГАНІЗАЦІЯ І ЗДІЙСНЕННЯ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ

Стаття 13. Заява про внесення суб'єкта господарювання до Державного реєстру

[...]

Заява складається державною мовою, підписується керівником суб'єкта господарювання (чи уповноваженою ним особою), що є юридичною особою, або суб'єктом господарювання, який є фізичною особою - підприємцем.

{Частина третя статті 13 із змінами, внесеними згідно із Законом № 1982-VIII від 23.03.2017}

{Стаття 13 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5492-VI від 20.11.2012; в редакції Закону № 1554-VII від 01.07.2014}

Стаття 17. Замовник видавничої продукції

[...]

Замовник визначає мову, обсяг, тираж видання, самостійно вирішує питання про його використання чи розповсюдження.

Стаття 23. Вихідні відомості видання

[...]

Усі книжкові видання в Україні, незалежно від мови основного тексту, повинні мати обов'язкову анотацію та вихідні бібліографічні відомості державною мовою. Винятком можуть бути тільки видання іноземними мовами, призначені для розповсюдження за кордоном або серед іноземців.

Стаття 28¹. Ввезення та розповсюдження видавничої продукції, що стосується держави-агресора, Республіки Білорусь, тимчасово окупованої території України

[...]

Видавнича продукція, випущена у світ державною мовою держави-агресора, що не підпадає під обмеження, визначені частиною першою цієї статті, та інші обмеження, визначені законодавством, може бути ввезена на митну територію України та розповсюджена на її території за умови наявності відповідного дозволу, передбаченого цією статтею.

[...]

Центральний орган виконавчої влади, що бере участь у забезпеченні формування та реалізує державну політику у видавничій сфері, забезпечує реалізацію цього Закону шляхом видачі (відмови у видачі, анулювання) дозволу на ввезення та розповсюдження видавничої продукції, випущеної у світ державною мовою держави-агресора (далі - дозвіл).

Видача (відмова у видачі, анулювання) дозволу здійснюється відповідно до законів України «Про адміністративні послуги», «Про

дозвільну систему у сфері господарської діяльності» в установленому Кабінетом Міністрів України порядку.

[...]

Для отримання дозволу суб'єкт господарювання подає до центрального органу виконавчої влади, що бере участь у забезпеченні формування та реалізує державну політику у видавничій сфері, такі документи:

заяву про надання дозволу, в якій зазначаються повна назва видання мовою оригіналу та українською мовою, автор або колектив авторів, міжнародний стандартний номер книги (ISBN), кількість примірників, що ввозяться на митну територію України, країна-виробник, найменування (прізвище, ім'я, по батькові) та місцезнаходження видавця, рік випуску видання, мова видання, код товару згідно з УКТ ЗЕД;

один примірник оригіналу видання, що ввозиться на митну територію України;

оригінал або нотаріально засвідчену в установленому порядку копію угоди, укладеної з власником прав на видання, що підтверджує надання права на розповсюдження видавничої продукції на території України, разом з перекладом на українську мову, засвідченим нотаріально;

рецензію щодо характеристики та оцінки змісту видання, складену фахівцем (експертом) державною мовою відповідно до рекомендацій, затверджених центральним органом виконавчої влади, що бере участь у забезпеченні формування та реалізує державну політику у видавничій сфері, та засвідчену підписом власника прав на видання.

ЗАКОН УКРАЇНИ **Про кінематографію** *(Відомості Верховної Ради України (ВВР),* *1998, № 22, ст. 114)*

Розділ І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 3. Визначення термінів

У цьому Законі терміни вживаються в такому значенні:

[...]

національний фільм - створений суб'єктами кінематографії фільм, виробництво якого повністю або частково здійснено в Україні,

основна (базова) версія мовної частини звукового ряду якого створена українською або кримськотатарською мовою, та який при цьому набрав необхідну кількість балів відповідно до оцінних елементів бальної системи, передбаченої цим Законом. За мотивованим рішенням Ради з державної підтримки кінематографії на підставі звернення суб'єкта кінематографії, якщо це виправдано художнім, творчим задумом авторів фільму, в основній (базовій) версії національного фільму (крім дитячих та анімаційних фільмів) допускається використання інших мов в обсязі, що не може перевищувати 10 відсотків загальної тривалості всіх реплік учасників фільму. Під час демонстрування національного фільму в Україні такі репліки мають бути дубльовані або субтитровані українською мовою;

Стаття 6. Мова у галузі кінематографії

Застосування мов у галузі кінематографії здійснюється відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»;

{Стаття 6 в редакції Законів № 5029-VI від 03.07.2012, № 2704-VIII від 25.04.2019}

Розділ III. ВИРОБНИЦТВО, РОЗПОВСЮДЖЕННЯ, ДЕМОНСТРУВАННЯ ТА ЗБЕРІГАННЯ ФІЛЬМІВ

Стаття 14. Порядок розповсюдження і демонстрування фільмів [...]

Розповсюдження державної та інших мов при розповсюдженні та демонструванні фільмів визначаються Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», а щодо суб'єктів у сфері медіа – також Законом України «Про медіа».

{Частина друга статті 14 в редакції Законів № 5029-VI від 03.07.2012, № 2704-VIII від 25.04.2019; із змінами, внесеними згідно із Законом № 2849-IX від 13.12.2022}

Стаття 15. Умови розповсюдження і демонстрування фільму [...]

Фільм вноситься до Державного реєстру фільмів за заявою особи, якій належать права або яка має намір отримати право на розповсюдження чи демонстрування фільму на території України.

У заяві зазначаються назва фільму мовою оригіналу та державною мовою, країна (країни) виробництва і студія-виробник (студії-виробники), рік виробництва та/або оприлюднення фільму. До заяви

додається цифровий носій із записом фільму або в заяві зазначається посилання на електронний ресурс, на якому дубльований (озвучений, субтитрований) державною мовою фільм доступний для перегляду.

[...]

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері кінематографії, ухвалює рішення про відмову у внесенні фільму до Державного реєстру фільмів за наявності хоча б однієї з таких підстав:

[...]

у фільмі наявні заклики до насильницької зміни, повалення конституційного ладу, розв'язування або ведення агресивної війни чи воєнного конфлікту, порушення територіальної цілісності України, ліквідації незалежності України або інформація, яка їх виправдовує чи пропагує, інформація, що принижує або зневажає державну мову, висловлювання, що розпалюють ненависть, ворожнечу чи жорстокість [...]

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про рекламу

(Відомості Верховної Ради України (ВВР),

1996, № 39, ст. 181)

Розділ І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Визначення термінів

1. У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються в такому значенні:

[...]

5) дискримінаційна реклама - реклама, що містить чи використовує твердження та/або зображення, які є дискримінаційними за ознакою раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного чи соціального походження, громадянства, сімейного чи майнового стану, місця проживання, за мовною або іншими ознаками стосовно особи та/або групи осіб;

Стаття 2. Сфера застосування Закону

[...]

5. Для цілей цього Закону реклама вважається такою, що розповсюджується та споживається на території України, за сукупності таких обставин:

[...]

реклама здійснюється державною мовою;

[...]

6. Положення частини п'ятої цієї статті не застосовуються до реклами, яка розповсюджується офіційними мовами Європейського Союзу юридичною особою, яка має місцезнаходження в одній чи кількох державах - членах Європейського Союзу.

Стаття 6. Мова реклами

1. Мовою реклами є державна мова.

2. Об'єкти права інтелектуальної власності у рекламі використовуються мовою, якою їм наданий правовий захист відповідно до законодавства про охорону прав інтелектуальної власності.

3. Особливості використання у рекламі мов корінних народів і національних меншин України визначаються законом, що регулює порядок реалізації прав корінних народів, національних меншин України.

4. Адреси веб-сайтів, онлайн-медіа, а також інші ідентифікатори в мережі Інтернет та адреси для електронних комунікацій можуть наводитися в рекламі літерами латинського алфавіту.

{Статтю 6 доповнено частиною четвертою згідно із Законом № 3136-IX від 30.05.2023}

5. Зображення товару в рекламі наводиться у вигляді, в якому він пропонується споживачам в Україні, з дотримання вимог законів України «Про захист прав споживачів» і «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

{Статтю 6 доповнено частиною п'ятою згідно із Законом № 3136-IX від 30.05.2023}

6. Мова реклами є складовою змісту реклами.

{Статтю 6 доповнено частиною шостою згідно із Законом № 3136-IX від 30.05.2023}

{Стаття 6 в редакції Закону № 1407-IV від 03.02.2004; із змінами, внесеними згідно із Законом № 145-VI від 18.03.2008; в редакції Законів № 5029-VI від 03.07.2012, № 2704-VIII від 25.04.2019}

Розділ II. ЗАГАЛЬНІ ВИМОГИ ДО РЕКЛАМИ

Стаття 8. Загальні вимоги до реклами

1. У рекламі забороняється:

[...]

2) наводити твердження та/або зображення, які є дискримінаційними та/або розпалюють ненависть, ворожнечу чи жорстокість до окремих осіб чи груп осіб за ознакою походження людини, її соціального чи майнового стану, віку, расової, етнічної чи національної належності, статі, сексуальної орієнтації, освіти, інвалідності, політичних поглядів, ставлення до релігії, за мовною ознакою, родом і характером занять, місцем проживання, за іншими ознаками, а також такими, що дискредитують товари інших осіб;

Стаття 13. Рекламні ролики, телепродаж в аудіальних та аудіовізуальних медіа

[...]

8. Трансляція (ретрансляція) рекламних роликів та телепродажу, які містяться у програмах аудіальних чи аудіовізуальних медіа, що транслюються (ретранслюються) на територію України, дозволяється лише у разі, якщо за трансляцію (ретрансляцію) таких рекламних роликів та телепродажу сплачено юридичній особі України, незалежно від способу здійснення такої трансляції (ретрансляції). Положення цієї частини не застосовуються до реклами, яка розповсюджується офіційними мовами Європейського Союзу юридичною особою, яка має місцезнаходження в одній чи кількох державах - членах Європейського Союзу.

[...]

9. Забороняється розміщення провайдерами аудіовізуальних сервісів реклами у програмах аудіальних чи аудіовізуальних медіа, якщо це не передбачено договором між провайдером аудіовізуального сервісу та відповідним лінійним аудіальним чи аудіовізуальним медіа.

Забороняється розміщення провайдерами аудіовізуальних сервісів реклами у програмах іноземних аудіальних чи аудіовізуальних медіа.

Положення цієї частини не застосовуються до реклами, яка розповсюджується офіційними мовами Європейського Союзу юридичною особою, яка має місцезнаходження в одній чи кількох державах - членах Європейського Союзу.

Розділ III. ОСОБЛИВОСТІ РЕКЛАМУВАННЯ ДЕЯКИХ ВИДІВ ТОВАРУ

Стаття 24¹. Реклама послуг із працевлаштування

1. Забороняється в рекламі про вакансії (прийом на роботу) висувати вимоги за ознаками раси, кольору шкіри, віку, статі, стану здоров'я, інвалідності, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, сексуальної орієнтації, політичних, релігійних та інших переконань, членства у професійних спілках або інших громадських об'єднаннях, етнічного та соціального походження, сімейного та майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, не пов'язаними з характером роботи або умовами її виконання.

{Частина перша статті 24¹ в редакції Закону № 2253-IX від 12.05.2022}

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про медіа

*(Відомості Верховної Ради України (ВВР),
2023, №№ 47–50, ст. 120)*

Розділ I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 2. Сфера дії Закону

1. Цей Закон визначає правові засади діяльності в Україні суб'єктів у сфері медіа, а також засади державного управління, регулювання та нагляду (контролю) у цій сфері.

[...]

3. Відносини, пов'язані з виробництвом, розповсюдженням (поширенням) та споживанням рекламної інформації, регулюються Законом України «Про рекламу», а щодо мови реклами - також Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

[...]

13. Дія цього Закону поширюється на інші аудіовізуальні, друковані, онлайн медіа-сервіси та сервіси провайдерів аудіовізуальних сервісів, якщо вони спрямовані на територію та аудиторію України. При визначенні спрямованості Національна рада керується такими критеріями:

[...]

3) використання як мови інтерфейсу за замовчуванням державної мови, мов корінних народів України;

Стаття 3. Законодавство у сфері медіа

1. Законодавство у сфері медіа складається з Конституції України, цього Закону, законів України «Про електронні комунікації», «Про забезпечення функціонування української мови як державної», «Про кінематографію», «Про рекламу», «Про суспільні медіа України», «Про інформацію», «Про систему іномовлення України», «Про державну підтримку медіа, гарантії професійної діяльності та соціальний захист журналіста», інших законів України, що регулюють діяльність у сфері медіа, а також міжнародних договорів, що регулюють діяльність у сфері медіа, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Стаття 5. Основні завдання державної політики у сфері медіа

1. Основними завданнями державної політики у сфері медіа є:

[...]

3) сприяння розвитку державної мови;

Розділ III. ПУБЛІЧНІ АУДІОВІЗУАЛЬНІ МЕДІА

Стаття 29. Засади функціонування публічних аудіовізуальних медіа

[...]

5. Суб'єктами у сфері аудіовізуальних медіа громад можуть бути громадські об'єднання, а також засновані ними установи, непідприємницькі товариства або підприємства, що створені для некомерційної діяльності. Суб'єкти у сфері аудіовізуальних медіа громад діють у громадах, що об'єднані спільним інтересом (національністю, мовою, професією, творчою діяльністю, захопленнями тощо).

Розділ IV. ВИМОГИ ДО ЗМІСТУ ІНФОРМАЦІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ НАДАННЯ МЕДІА-СЕРВІСІВ

Стаття 36. Обмеження щодо змісту інформації

1. На території України в медіа та на платформах спільного доступу до відео забороняється поширювати:

[...]

13) інформацію, що принижує або зневажає державну мову;

14) інформацію, що заперечує або ставить під сумнів існування українського народу (нації) та/або української державності та/або української мови.

Стаття 38. Національний продукт

[...]

3. Для лінійних медіа, основу програмної концепції мовлення яких становлять дитячі програми, національний продукт має становити не менше ніж 25 відсотків загального тижневого обсягу мовлення, за умови що такі лінійні медіа здійснюють мовлення виключно державною мовою.

4. Вимоги частин першої, другої та третьої цієї статті не поширюються на лінійні медіа, які є версіями іноземних лінійних медіа (крім медіа держави-агресора (держави-окупанта), представлених більше ніж у п'яти країнах, зміст яких відповідає вимогам Європейської конвенції про транскордонне телебачення і законодавства України, за умови що такі лінійні медіа здійснюють мовлення виключно державною мовою.

Стаття 40. Мова у сфері аудіовізуальних медіа

1. Програми державною мовою, у тому числі фільми, у загальному тижневому обсязі мовлення телемовників - ліцензіатів у кожному з проміжків часу між 7 годиною та 18 годиною і між 18 годиною та 22 годиною мають становити:

1) для телеканалів загальнонаціональної і регіональної категорій - не менше ніж 90 відсотків від загальної тривалості програм (або їх частин);

2) для телеканалів місцевої категорії - не менше ніж 80 відсотків від загальної тривалості програм (або їх частин);

3) для телемовників, які, крім мовлення державною мовою, здійснюють мовлення виключно мовами національних меншин (спільнот) України, які є офіційними мовами Європейського Союзу, мовами національних меншин (спільнот), до яких застосовуються положення Європейської хартії регіональних мов або мов меншин згідно із Законом України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», за винятком мов національних меншин (спільнот), що є державною (офіційною) мовою держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом, незалежно від територіальної категорії - не менше ніж 30 відсотків від загальної тривалості програм (або їх частин).

{Частина першу статті 40 доповнено пунктом 3 згідно із Законом № 3504-IX від 08.12.2023}

2. Програми державною мовою, у тому числі фільми, у загальному тижневому обсягу мовлення телемовників - реєстрантів у кожному з проміжків часу між 7 годиною та 18 годиною і між 18 годиною та 22 годиною мають становити:

1) для телеканалів, програми яких розповсюджуються провайдером аудіовізуальних сервісів на території виключно однієї області, - не менше ніж 80 відсотків від загальної тривалості програм (або їх частин);

2) для телеканалів, які не підпадають під дію пунктів 1 і 3 цієї частини, - не менше ніж 90 відсотків від загальної тривалості програм (або їх частин);

{Пункт 2 частини другої статті 40 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3504-IX від 08.12.2023}

3) для телемовників, які, крім мовлення державною мовою, здійснюють мовлення виключно мовами національних меншин (спільнот) України, які є офіційними мовами Європейського Союзу, мовами національних меншин (спільнот), до яких застосовуються положення Європейської хартії регіональних мов або мов меншин згідно із Законом України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», за винятком мов національних меншин (спільнот), що є державною (офіційною) мовою держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом, незалежно від територіальної категорії - не менше ніж 30 відсотків від загальної тривалості програм (або їх частин).

{Частина другу статті 40 доповнено пунктом 3 згідно із Законом № 3504-IX від 08.12.2023}

3. Радіомовники зобов'язані при здійсненні ефірного радіомовлення:

1) забезпечувати частку пісень (музичних творів з текстом) державною мовою в обсязі не менше ніж 40 відсотків загального обсягу пісень, поширених упродовж доби, а також не менше ніж 40 відсотків загального обсягу пісень, поширених у кожному проміжку часу між 7 годиною та 14 годиною і між 15 годиною та 22 годиною;

2) забезпечувати частку пісень державною мовою не менше ніж 25 відсотків загального обсягу пісень, поширених упродовж доби, а також не менше ніж 25 відсотків загального обсягу пісень, поширених у кожному проміжку часу між 7 годиною та 14 годиною і між

15 годинаю та 22 годинаю, якщо умовами ліцензії відповідного радіомовника передбачено, що серед поширюваних ним музичних творів частка пісень офіційними мовами Європейського Союзу становить не менше ніж 60 відсотків загального обсягу пісень, поширених упродовж доби, а також не менше ніж 60 відсотків загального обсягу пісень, поширених у кожному проміжку часу між 7 годинаю та 14 годинаю і між 15 годинаю та 22 годинаю;

3) забезпечувати не менше ніж 90 відсотків тижневого обсягу ведення програм, у тому числі новинно-аналітичних блоків, розважальних програм (ведучими, дикторами радіопрограм) державною мовою;

4) забезпечувати не менше ніж 30 відсотків тижневого обсягу ведення програм, у тому числі новинно-аналітичних блоків, розважальних програм (ведучими, дикторами радіопрограм) державною мовою - для радіомовників, які, крім державної мови, здійснюють мовлення виключно мовами національних меншин (спільнот) України, які є офіційними мовами Європейського Союзу, мовами національних меншин (спільнот), до яких застосовуються положення Європейської хартії регіональних мов або мов меншин згідно із Законом України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», за винятком мов національних меншин (спільнот), що є державною (офіційною) мовою держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом.

{Частину третю статті 40 доповнено пунктом 4 згідно із Законом № 3504-IX від 08.12.2023}

Обсяг частки пісень державною мовою або іноземними мовами, які є офіційними мовами Європейського Союзу, визначається у програмній концепції мовлення радіомовника.

4. Тижневий обсяг програм новин державною мовою телемовника або радіомовника, який є ліцензіатом або реєстрантом, має становити не менше ніж 90 відсотків загальної тривалості всіх програм новин, поширених таким мовником у кожному проміжку часу між 7 годинаю та 18 годинаю і між 18 годинаю та 22 годинаю.

5. Телемовники та радіомовники, які здійснюють мовлення мовами корінних народів України, незалежно від територіальної категорії, повинні забезпечувати сумарний тижневий обсяг мовлення державною мовою та мовами корінних народів України в обсязі не менше ніж 75 відсотків, при цьому не менше ніж 30 відсотків - державною мовою, у тому числі програм новин, інформаційно-аналі-

тичних та розважальних програм (ведучими (дикторами) радіо-програм).

6. При обчисленні частки програм, у тому числі фільмів, виконаних державною мовою, враховується загальна тривалість програм, у тому числі фільмів (крім рекламної інформації, пісень та музичних кліпів) або їх частин, створених, дубльованих або озвучених державною мовою, які телемовник чи радіомовник поширював упродовж тижня у проміжки часу, визначені цією статтею. При цьому мова виконання (озвучення, дубляжу) програм та/або фільмів визначається відповідно до частини сьомої цієї статті.

Телемовники у кожному із визначених у цій статті проміжків часу здійснюють поширення програм, які не є виробленими телемовником або на його замовлення, виключно державною мовою, за винятком програм (крім дитячих та анімаційних), створених до 1 серпня 1991 року.

Програми, які відповідно до вимог закону можуть поширюватися мовою іншою, ніж державна, створені до 1 серпня 1991 року, мають бути субтитровані державною мовою.

Фільми поширюються лінійними аудіовізуальними медіа з мовною частиною звукового ряду, виконаною державною мовою, у тому числі шляхом дублювання або озвучення, відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Національні фільми можуть поширюватися кримськотатарською мовою, іншими мовами корінних народів відповідно до Закону України «Про кінематографію».

7. Програма вважається виконаною державною мовою, якщо виступи (репліки) ведучих (дикторів) програми, осіб, які беруть участь у програмі, виконані, перекладені із застосуванням синхронного або послідовного перекладу, дубльовані, озвучені (з урахуванням вимог цього Закону) українською мовою.

Фільм вважається виконаним державною мовою, якщо звуковий ряд під час його демонстрування (розповсюдження) виконаний, дубльований, озвучений державною мовою. Для цілей реалізації художнього, творчого задуму допускається у фільмі (крім дитячих та анімаційних фільмів) використання інших мов в обсязі не більше ніж 10 відсотків загальної тривалості всіх реплік учасників фільму, при цьому всі іншомовні репліки субтитруються державною мовою.

8. У програмі, у тому числі фільмі, виконаних державною мовою, допускається використання інших мов без дублювання або озвучення у таких випадках:

1) у репортажі з місця події (крім мови та реплік журналістів відповідного медіа);

2) у музичних творах з текстом (піснях), які є частиною програми немuzичного жанру чи фільму та використані в ній лише як звуковий супровід;

3) у музичних кліпах, що містять текстовий супровід;

4) у будь-яких творах, виступах, виконанні тощо мовами корінних народів України;

5) при використанні коротких уривків об'єктів авторського права або об'єктів суміжних прав (цитування) мовою оригіналу обсягом, що обумовлений творчим задумом відповідно до положень чинного законодавства України;

6) у вжитих учасниками програм сталих виразах, коротких фразах чи окремих словах іншими мовами;

7) у спонтанних репліках чи виступах учасників програми, що транслюється у прямому ефірі, крім ведучих (дикторів) програми, якщо загальна тривалість таких реплік, виступів не перевищує 10 відсотків тривалості програми. Під час трансляції програми у записі репліки, виступи, що не відповідають вимогам пунктів 1, 4, 6 цієї частини, мають бути дубльовані, озвучені або субтитровані державною мовою.

9. Передбачені цією статтею вимоги до мови аудіальних та аудіовізуальних медіа не застосовуються до:

1) суб'єктів у сфері аудіовізуальних медіа державного іномовлення;

2) суб'єктів, що надають аудіовізуальні медіа-сервіси виключно за межами України (закордонне мовлення);

3) мовників, основу програмної концепції мовлення яких становлять науково-просвітницькі програми, виконані однією або декількома офіційними мовами Європейського Союзу;

4) мовників-реєстрантів, якщо відповідний телеканал або радіоканал спрямований виключно на вивчення іноземних мов;

5) іноземних лінійних медіа.

10. Програми закордонного мовлення можуть розповсюджуватися на території України провайдерами аудіовізуальних сервісів або іншими суб'єктами у сфері медіа виключно з використанням звукового ряду, що відповідає вимогам частин першої і другої цієї статті щодо мінімального обсягу мовлення державною мовою. Умови договору на розповсюдження на території України програм закордонного мовлення мають містити зобов'язання провайдера

аудіовізуальних сервісів або іншого суб'єкта у сфері медіа щодо обрання мови звукового ряду, який використовується при розповсюдженні програм.

11. Програми мовників, основу програмної концепції мовлення яких відповідно до ліцензії на мовлення становлять науково-просвітницькі програми, виконані однією або декількома офіційними мовами Європейського Союзу, можуть розповсюджуватися на території України провайдерами аудіовізуальних сервісів або іншими суб'єктами у сфері медіа виключно з використанням звукового ряду, в якому використовуються офіційні мови Європейського Союзу, державна мова або мови корінних народів України. Умови договору на розповсюдження на території України програм таких мовників мають містити зобов'язання провайдера аудіовізуальних сервісів або іншого суб'єкта у сфері медіа щодо обрання мови звукового ряду, який використовується при розповсюдженні програм.

12. Суб'єкти у сфері аудіовізуальних медіа на замовлення (крім аудіальних медіа на замовлення) зобов'язані забезпечувати в каталозі програм частку програм, у тому числі фільмів, виконаних державною мовою, в обсязі не менше ніж 25 відсотків загальної кількості програм, у тому числі фільмів. При цьому мова виконання (озвучення, дубляжу) програм та/або фільмів визначається відповідно до частини сьомої цієї статті.

13. У разі якщо програма, що поширюється аудіовізуальним медіа або провайдером аудіовізуального сервісу, має дві і більше звукових доріжок, доріжка з державною мовою (за наявності) має бути встановлена за замовчуванням першою.

14. Провайдери аудіовізуальних сервісів зобов'язані забезпечувати в кожному з пакетів телеканалів, доступ до яких надається користувачам, частку телеканалів, що розповсюджуються державною мовою, в обсязі не менше ніж 60 відсотків загальної кількості телеканалів у такому пакеті, крім пакетів телеканалів еротичного спрямування або телеканалів без текстового супроводу. При цьому для цілей цього положення телеканалами, що розповсюджуються 100 відсотків державною мовою, вважаються телеканали, що отримали ліцензію чи зареєстровані відповідно до статей 50, 63 цього Закону.

Стаття 41. Мова друкованих та онлайн-медіа

1. Друковані медіа в Україні видаються (виходять) державною мовою, а також іншими мовами в порядку, визначеному Законом

України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

2. Суб'єкт у сфері онлайн-медіа самостійно визначає мову поширення інформації, крім випадків, передбачених Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Стаття 43. Право на відповідь та спростування

[...]

6. Суб'єкт у сфері аудіовізуальних, друкованих або онлайн-медіа має право відмовити в поширенні спростування або відповіді у таких випадках:

[...]

5) якщо мова спростування або відповіді є іншою, ніж державна мова або мова інформації, щодо якої подається спростування або відповідь;

Стаття 45. Поширення офіційних повідомлень про надзвичайні ситуації

[...]

4. Суб'єкти у сфері лінійних медіа зобов'язані забезпечувати доступність офіційних повідомлень шляхом, зокрема, але не виключно, дублювання офіційних повідомлень мовою жестів або додавання субтитрів чи аудіоопису.

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про освіту
(Відомості Верховної Ради України (ВВР),
2017, № 38-39, ст. 380)

Розділ І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 3. Право на освіту

[...]

2. В Україні створюються рівні умови доступу до освіти. Ніхто не може бути обмежений у праві на здобуття освіти. Право на освіту гарантується незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, інвалідності, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, кольору шкіри, місця проживання, мови спілкування, походження, соціального і майнового стану, наявності судимості, а також інших обставин та ознак.

Стаття 7. Мова освіти

1. Мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова. У класах (групах) з навчанням мовами національних меншин, які є офіційними мовами Європейського Союзу, гарантується право на використання мови відповідної національної меншини в освітньому процесі поряд з державною мовою.

{Абзац перший частини першої статті 7 в редакції Закону № 3504-ІХ від 08.12.2023}

Держава гарантує кожному громадянину України право на здобуття формальної освіти на всіх рівнях (дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої), а також позашкільної та післядипломної освіти державною мовою в державних і комунальних закладах освіти.

Особам, які належать до національних меншин України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини. Це право реалізується шляхом створення відповідно до законодавства окремих класів (груп) з навчанням мовою відповідної національної меншини поряд із держав-

ною мовою і не поширюється на класи (групи) з навчанням українською мовою.

Особам, які належать до корінних народів України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної і загальної середньої освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідного корінного народу. Це право реалізується шляхом створення відповідно до законодавства окремих класів (груп) з навчанням мовою відповідного корінного народу України поряд із державною мовою і не поширюється на класи (групи) з навчанням українською мовою.

Особам, які належать до корінних народів, національних меншин України, гарантується право на вивчення мови відповідних корінного народу чи національної меншини в комунальних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства.

Особам з порушенням слуху забезпечується право на навчання жестовою мовою та на вивчення української жестової мови.

2. Заклади освіти забезпечують обов'язкове вивчення державної мови, зокрема заклади професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти - в обов'язку, що дає змогу провадити професійну діяльність у вибраній галузі з використанням державної мови.

Особам, які належать до корінних народів, національних меншин України, іноземцям та особам без громадянства створюються належні умови для вивчення державної мови.

3. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування, насамперед англійської мови, в державних і комунальних закладах освіти.

4. У закладах освіти відповідно до освітньої програми можуть викладатися одна або декілька дисциплін двома чи більше мовами - державною мовою, англійською мовою, іншими офіційними мовами Європейського Союзу.

5. За бажанням здобувачів професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти заклади освіти створюють можливості для вивчення ними мови корінного народу, національної меншини України як окремої дисципліни.

6. Держава сприяє створенню та функціонуванню за кордоном закладів освіти, у яких навчання здійснюється українською мовою або вивчається українська мова.

7. Особливості використання мов в окремих видах та на окремих рівнях освіти визначаються спеціальними законами.

Розділ II. СТРУКТУРА ОСВІТИ

Стаття 12. Повна загальна середня освіта

1. Метою повної загальної середньої освіти є всебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності.

Досягнення цієї мети забезпечується шляхом формування ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності:

вільне володіння державною мовою;

здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами;

Розділ III. ЗАКЛАДИ ОСВІТИ

Стаття 25. Права і обов'язки засновника закладу освіти

[...]

2. Засновник закладу освіти або уповноважений ним орган (особа):

[...]

здійснює контроль за недопущенням привілеїв чи обмежень (дискримінації) за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, сімейного та майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;

Стаття 26. Керівник закладу освіти

[...]

2. Керівник закладу освіти призначається засновником у порядку, визначеному законами та установчими документами, з числа претендентів, які вільно володіють державною мовою і мають вищу освіту.

Розділ IV. СТАНДАРТИ ОСВІТИ, ОСВІТНІ ПРОГРАМИ, КВАЛІФІКАЦІЇ ТА ДОКУМЕНТИ ПРО ОСВІТУ

Стаття 40¹. Особливості визнання результатів навчання осіб, які проживали на тимчасово окупованій території України

1. Особи, які проживали на тимчасово окупованій території України, мають право на визнання результатів навчання, здобутих

на такій території, в уповноважених установах, крім випадків, визначених законом:

[...]

Уповноважені установи забезпечують у порядку та обсягах, визначених Кабінетом Міністрів України, обов'язкове безоплатне навчання всіх осіб, які проходять процедуру визнання результатів навчання, української мови, історії України, основ держави і права. За бажанням такі особи можуть безоплатно відвідувати адаптаційні заняття з психологічної допомоги.

[...]

4. Процедура визнання результатів навчання на рівні професійної (професійно-технічної), фахової передвищої або вищої освіти завершується прийняттям одного з таких рішень:

1) надання рекомендації для вступу для здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої або вищої освіти, зокрема із скороченням строку навчання, за індивідуальною освітньою траєкторією, що передбачає вивчення української мови, історії України, проходження спеціального курсу про наслідки агресії Російської Федерації проти України і протидію російській пропаганді, формування загальнокультурних та громадянських компетентностей;

Розділ VI. УЧАСНИКИ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Стаття 54. Права та обов'язки педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу

[...]

2. Педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники зобов'язані:

виховувати у здобувачів освіти повагу до державної мови та державних символів України, національних, історичних, культурних цінностей України, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання України та навколишнього природного середовища;

Стаття 55. Права та обов'язки батьків здобувачів освіти

[...]

2. Батьки здобувачів освіти мають право:

[...]

виховувати у дитини повагу до державної мови та державних символів України, національних, історичних, культурних цінностей

України, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання України;

Розділ VIII. УПРАВЛІННЯ ТА КОНТРОЛЬ У СФЕРІ ОСВІТИ

Стаття 64. Повноваження центрального органу виконавчої влади у сфері освіти і науки

1. Центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки:

[...]

затверджує вимоги до рівня володіння українською мовою як іноземною та порядок проведення сертифікаційного іспиту з української мови;

{Частина першу статті 64 доповнено новим абзацом згідно із Законом № 463-IX від 16.01.2020}

Розділ XI. МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

Стаття 82. Міжнародне співробітництво у системі освіти

[...]

8. Держава здійснює заходи з популяризації та вивчення української мови та культури за кордоном, у тому числі шляхом направлення педагогічних (науково-педагогічних) працівників для викладання в закладах освіти за кордоном української мови, літератури, культури, історії, географії тощо відповідно до міжнародних угод.

Розділ XII. ПРИКІНЦЕВІ ТА ПЕРЕХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування, крім:

[...]

3. Установити, що:

[...]

18) особи, які належать до корінних народів, національних меншин України і розпочали здобуття загальної середньої освіти до 1 вересня 2018 року мовою відповідного корінного народу чи відповідної національної меншини України (крім осіб, визначених підпунктом 19 цього пункту), до 1 вересня 2020 року продовжують здобувати таку освіту відповідно до правил, які існували до набрання чинності цим Законом, з поступовим збільшенням кількості навчальних предметів, що вивчаються українською мовою;

{Підпункт 18 пункту 3 розділу XII із змінами, внесеними згідно із Законом № 2704-VIII від 25.04.2019}

19) особи, які належать до національних меншин України, мови яких є офіційними мовами Європейського Союзу, і розпочали здобуття загальної середньої освіти до 1 вересня 2018 року мовою відповідної національної меншини України, до завершення здобуття повної загальної середньої освіти мають право продовжувати здобувати таку освіту відповідно до правил, що діяли до набрання чинності цим Законом;

[...]

Стаття 11. Створення, реорганізація, ліквідація та перепрофілювання закладу загальної середньої освіти

[...]

Заклади загальної середньої освіти створюються з урахуванням соціально-економічної та демографічної ситуації, а також відповідно до культурно-освітніх, соціально-економічних, національних і мовних потреб територіальної громади та/або суспільства.

Стаття 14. Створення, реорганізація, ліквідація та перепрофілювання закладу позашкільної освіти

[...]

2. Заклади позашкільної освіти створюються з урахуванням соціально-економічних, національних, культурно-освітніх, духовних і мовних потреб за наявності необхідної навчально-методичної та матеріально-технічної бази, педагогічних кадрів, а також з дотриманням вимог санітарного законодавства.

Стаття 16. Утворення, реорганізація, ліквідація та перепрофілювання закладу дошкільної освіти

[...]

2. Заклади дошкільної освіти утворюються з урахуванням соціально-економічних, національних, культурно-освітніх, духовних і мовних потреб за наявності дітей відповідного віку, необхідної навчально-методичної та матеріально-технічної бази, педагогічних кадрів, а також з дотриманням вимог санітарного законодавства.

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про вищу освіту
(Відомості Верховної Ради України (ВВР),
2014, № 37-38, ст. 2004)

Розділ І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 4. Право на вищу освіту

1. Кожен має право на вищу освіту.

[...]

Право на вищу освіту гарантується незалежно від віку, громадянства, місця проживання, статі, кольору шкіри, соціального і майнового стану, національності, мови, походження, стану здоров'я, ставлення до релігії, наявності судимості, а також від інших обставин. Ніхто не може бути обмежений у праві на здобуття вищої освіти, крім випадків, встановлених Конституцією та законами України.

Розділ VII. УПРАВЛІННЯ ЗАКЛАДОМ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Стаття 42. Обрання, призначення та звільнення з посади керівника закладу вищої освіти

1. Кандидат на посаду керівника закладу вищої освіти повинен володіти державною мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови, мати вчене звання та науковий ступінь (для закладів вищої освіти мистецького спрямування - вчене звання та науковий ступінь або ступінь доктора мистецтва) і стаж роботи на посадах науково-педагогічних працівників не менш як 10 років. Кандидат на посаду керівника закладу вищої освіти державної чи комунальної форми власності має бути громадянином України.

{Абзац перший частини першої статті 42 із змінами, внесеними згідно із Законами № 2145-VIII від 05.09.2017, № 2704-VIII від 25.04.2019}

**Розділ VIII. ДОСТУП ДО ВИЩОЇ ОСВІТИ, ПРИЙОМ,
ВІДРАХУВАННЯ, ПЕРЕРИВАННЯ НАВЧАННЯ,
ПОНОВЛЕННЯ І ПЕРЕВЕДЕННЯ ОСІБ, ЯКІ НАВЧАЮТЬСЯ
У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

Стаття 45. Зовнішнє незалежне оцінювання

[...]

11. Завдання сертифікаційної роботи зовнішнього незалежного оцінювання укладаються державною мовою, крім зовнішнього незалежного оцінювання з іноземних мов. За бажанням особи завдання надаються у перекладі мовою національної меншини чи корінного народу України, якщо цією мовою здійснюється навчання у закладі освіти (крім завдань з української мови і літератури та іноземних мов).

12. Вступні випробування, якщо такі передбачені цим Законом, проводяться державною мовою або, за бажанням вступника, іншою мовою, якою здійснюється навчання в цьому закладі вищої освіти.

{Стаття 45 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2145-VIII від 05.09.2017; в редакції Закону № 463-IX від 16.01.2020}

Розділ IX. ОРГАНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Стаття 48. Мова освітнього процесу в закладах вищої освіти

1. Мовою освітнього процесу в закладах вищої освіти є державна мова.

2. Застосування мов у закладах вищої освіти визначається законами України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» та «Про освіту».

3. Заклад вищої освіти має право прийняти рішення про викладання однієї, кількох або всіх дисциплін, виконання індивідуальних завдань та проведення контрольних заходів англійською мовою, за умови що усі здобувачі освіти, які вивчають відповідні дисципліни, володіють англійською мовою. У разі якщо є письмове звернення від одного чи більше студентів, заклад вищої освіти забезпечує переклад державною мовою.

4. Заклади вищої освіти приватної форми власності мають право вільного вибору мови навчання, яка є офіційною мовою Європейського Союзу (викладання однієї, кількох або всіх дисциплін, виконання індивідуальних завдань та проведення контрольних заходів), із забезпеченням при цьому вивчення особами, які навчаються у таких закладах, державної мови як окремої навчальної дисципліни.

{Статтю 48 доповнено частиною четвертою згідно із Законом № 3504-IX від 08.12.2023}

{Стаття 48 в редакції Законів № 2704-VIII від 25.04.2019, № 392-IX від 18.12.2019}

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про повну загальну середню освіту
(Відомості Верховної Ради України (ВВР),
2020, № 31, ст. 226)

Розділ І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 5. Мова освіти в закладах загальної середньої освіти

1. Мовою освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти є державна мова. У класах (групах) з навчанням мовами національних меншин, які є офіційними мовами Європейського Союзу, гарантується право на використання мови відповідної національної меншини в освітньому процесі поряд з державною мовою.

{Частина перша статті 5 в редакції Закону № 3504-IX від 08.12.2023}

2. Кожному учневі гарантується право на здобуття повної загальної середньої освіти державною мовою в державних, комунальних і корпоративних закладах освіти, що забезпечується шляхом організації викладання всіх навчальних предметів (інтегрованих курсів) державною мовою, крім випадків, визначених цим Законом.

3. Особам, які належать до корінних народів або національних меншин України, гарантується і забезпечується право вивчати мову відповідного корінного народу або національної меншини в державних, комунальних і корпоративних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства.

4. Особи, які належать до корінних народів України, мають право здобувати повну загальну середню освіту в державному, комунальному чи корпоративному закладі освіти мовою відповідного корінного народу поряд з державною мовою.

5. Особи, які належать до національних меншин України, мають право здобувати початкову освіту в державному, комунальному чи корпоративному закладі освіти мовою відповідної національної меншини поряд з державною мовою.

6. Особи, які належать до національних меншин України, мови яких є офіційними мовами Європейського Союзу, та реалізують право на навчання відповідними мовами в державних, комунальних чи корпоративних закладах освіти, можуть здобувати:

{Абзац перший частини шостої статті 5 в редакції Закону № 3504-IX від 08.12.2023}

базову середню освіту відповідними мовами національних меншин, за винятком навчальних предметів (інтегрованих курсів), пов'язаних із вивченням української мови, української літератури та історії України, які вивчаються державною мовою;

{Абзац другий частини шостої статті 5 в редакції Закону № 3504-IX від 08.12.2023}

профільну середню освіту відповідними мовами національних меншин, за винятком навчальних предметів (інтегрованих курсів), пов'язаних із вивченням української мови, української літератури, історії України та захисту України, які вивчаються державною мовою.

{Абзац третій частини шостої статті 5 в редакції Закону № 3504-IX від 08.12.2023}

Перелік навчальних предметів (інтегрованих курсів) для вивчення державною мовою у класах (групах) з навчанням мовами національних меншин, які є офіційними мовами Європейського Союзу, може бути розширений за рішенням закладу освіти.

{Частину шосту статті 5 доповнено новим абзацом згідно із Законом № 3504-IX від 08.12.2023}

Особи, які належать до інших національних меншин України, здобувають у державних, комунальних чи корпоративних закладах освіти базову та профільну середню освіту державною мовою в обсязі не менше 80 відсотків річного обсягу навчального часу.

Перелік навчальних предметів (інтегрованих курсів), що вивчаються державною мовою і мовою національної меншини, визначається освітньою програмою закладу освіти згідно з вимогами державних стандартів та з урахуванням особливостей мовного середовища і положень абзаців другого - четвертого цієї частини.

{Абзац шостий частини шостої статті 5 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3504-IX від 08.12.2023}

7. Право на навчання мовою корінного народу чи національної меншини України поряд із державною мовою реалізується в окремих класах з навчанням відповідною мовою, що відкриваються відповідно до вимог цього Закону.

8. Особам з порушенням слуху забезпечується право на навчання українською жестовою мовою та на вивчення української жестової мови.

9. Освітні програми закладів загальної середньої освіти можуть передбачати викладання одного чи декількох навчальних предметів (інтегрованих курсів) поряд із державною мовою англійською чи іншою офіційною мовою Європейського Союзу.

10. Приватні заклади освіти, що забезпечують здобуття повної загальної середньої освіти за кошти фізичних та/або юридичних осіб, мають право вільного вибору мови освітнього процесу (крім закладів освіти, що отримують публічні кошти) та зобов'язані забезпечити опанування учнями державної мови відповідно до державних стандартів.

11. Держава сприяє створенню та функціонуванню за кордоном закладів загальної середньої освіти, в яких навчання здійснюється українською мовою або вивчається українська мова.

Розділ II. ДОСТУПНІСТЬ ПОВНОЇ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Стаття 7. Заборона дискримінації у сфері загальної середньої освіти

[...]

2. Право на здобуття повної загальної середньої освіти гарантується незалежно від віку, статі, раси, кольору шкіри, стану здоров'я, інвалідності, особливих освітніх потреб, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, місця проживання, мови спілкування, походження, сімейного, соціального та майнового стану, складних життєвих обставин, наявності судимості, а також інших обставин та ознак.

Стаття 9. Забезпечення рівного доступу до здобуття повної загальної середньої освіти

[...]

навчання дітей, які є сліпими, глухими чи сліпоглухими, за допомогою найбільш прийнятних для таких дітей мов, методів і способів спілкування в освітньому середовищі (просторі), яке максимально сприяє засвоєнню знань і соціальному розвитку, зокрема шляхом використання в освітньому процесі української жестової мови та/або абетки Брайля;

Розділ III. ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС

Стаття 11. Освітня програма

[...]

містити навчальний план, що ґрунтується на одному з варіантів типових навчальних планів відповідної типової освітньої програми і може передбачати перерозподіл годин (у визначеному типовим навчальним планом обсязі) між обов'язковими для вивчення навчальними предметами (крім державної мови) певної освітньої галузі, які можуть вивчатися окремо та/або інтегровано з іншими навчальними предметами;

Стаття 12. Формування класів (груп) у закладах загальної середньої освіти

1. З метою належної організації освітнього процесу у закладах загальної середньої освіти формуються класи та/або групи, у тому числі спеціальні, інклюзивні, з дистанційною, вечірньою формою здобуття освіти, з навчанням мовою корінного народу чи національної меншини України поряд із державною мовою.

[...]

Класи з навчанням мовою корінного народу чи національної меншини України поряд із державною мовою відкриваються за наявності достатньої кількості заяв батьків чи осіб, які досягли повноліття, що належать до відповідного корінного народу чи національної меншини України, згідно з частиною другою цієї статті.

Стаття 15. Виховний процес

[...]

патріотизму, поваги до державної мови та державних символів України, поваги та дбайливого ставлення до національних, історичних, культурних цінностей, нематеріальної культурної спадщини Українського народу, усвідомленого обов'язку захищати у разі потреби суверенітет і територіальну цілісність України;

Стаття 17. Оцінювання результатів навчання учнів та їх атестація

[...]

Кожен учень має пройти державну підсумкову атестацію за кожний рівень повної загальної середньої освіти з державної мови, математики, а після здобуття базової та профільної середньої освіти - також з історії України та іноземної мови (крім мови держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом), крім випадків, визначених законодавством. Перелік іноземних мов та інших предметів, з яких може відбуватися державна підсумкова атестація на певному рівні повної загальної

середньої освіти, визначається центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки.

{Абзац другий частини п'ятої статті 17 в редакції Закону № 3439-IX від 08.11.2023}

Розділ IV. УЧАСНИКИ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Стаття 22. Педагогічні працівники

1. На посади педагогічних працівників приймаються особи, які мають педагогічну освіту, вищу освіту та/або професійну кваліфікацію, вільно володіють державною мовою (для громадян України) або володіють державною мовою в обсязі, достатньому для спілкування (для іноземців та осіб без громадянства), моральні якості та фізичний і психічний стан здоров'я яких дозволяють виконувати професійні обов'язки.

[...]

3. Педагогічні працівники зобов'язані:

[...]

використовувати державну мову в освітньому процесі відповідно до вимог цього Закону;

Розділ V. ЗАКЛАД ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ТА УПРАВЛІННЯ НИМ

Стаття 37. Засновник (засновники) закладу загальної середньої освіти

[...]

здійснює контроль за недопущенням привілеїв чи обмежень (дискримінації) за ознаками віку, статі, раси, кольору шкіри, стану здоров'я, інвалідності, особливих освітніх потреб, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, місця проживання, мови спілкування, походження, сімейного, соціального та майнового стану, складних життєвих обставин, наявності судимості та іншими ознаками;

Стаття 38. Керівник закладу загальної середньої освіти

1. Керівником закладу загальної середньої освіти може бути особа, яка є громадянином України, вільно володіє державною мовою, має вищу освіту ступеня не нижче магістра, стаж педагогічної та/або науково-педагогічної роботи

[...]

4. Керівник закладу загальної середньої освіти зобов'язаний:
виконувати цей Закон, Закон України «Про освіту» та інші акти законодавства, а також забезпечувати та контролювати їх виконання працівниками закладу, зокрема в частині організації освітнього процесу державною мовою;

Стаття 39. Обрання, призначення на посаду та звільнення з посади керівника закладу загальної середньої освіти

[...]

5. Для участі в конкурсі подаються такі документи:

[...]

документ, що підтверджує вільне володіння державною мовою;

8. Конкурсний відбір переможця конкурсу здійснюється за результатами:

[...]

публічної та відкритої презентації державною мовою перспективного плану розвитку закладу загальної середньої освіти, а також надання відповідей на запитання членів конкурсної комісії в межах змісту конкурсного випробування.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про дошкільну освіту

*(Відомості Верховної Ради України (ВВР),
2001, № 49, ст. 259)*

Розділ I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 7. Завдання дошкільної освіти

Завданнями дошкільної освіти є:

збереження та зміцнення фізичного, психічного і духовного здоров'я дитини;

виховання у дітей любові до України, шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної мови, регіональних мов або мов меншин та рідної мови, національних цінностей Українського народу, а також цінностей інших націй і народів, свідомого ставлення до себе, оточення та довкілля;

Стаття 9. Здобуття дошкільної освіти

1. Громадяни України незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, стану здоров'я, особливих освітніх потреб, складних життєвих умов, місця проживання, мовних або інших ознак мають рівні права на здобуття дошкільної освіти у закладах дошкільної освіти незалежно від підпорядкування, типів і форми власності, а також у сім'ї.

{Частина перша статті 9 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2541-VIII від 06.09.2018}

Стаття 10. Мова (мови) у дошкільній освіті

1. Мовою дошкільної освіти є державна мова.

2. Застосування мов у дошкільній освіті визначають закони України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» та «Про освіту».

{Стаття 10 в редакції Законів № 5029-VI від 03.07.2012, № 2704-VIII від 25.04.2019}

Розділ II. НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ СИСТЕМИ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ, ЇХ ПОВНОВАЖЕННЯ

Стаття 16. Утворення, реорганізація, ліквідація та перепрофілювання закладу дошкільної освіти

[...]

2. Заклади дошкільної освіти утворюються з урахуванням соціально-економічних, національних, культурно-освітніх, духовних і мовних потреб за наявності дітей відповідного віку, необхідної навчально-методичної та матеріально-технічної бази, педагогічних кадрів, а також з дотриманням вимог санітарного законодавства.

Розділ VI. УЧАСНИКИ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ У СФЕРІ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Стаття 31. Трудові відносини у системі дошкільної освіти

[...]

2. Керівником закладу дошкільної освіти може бути особа, яка є громадянином України, вільно володіє державною мовою, має вищу освіту [...]

Стаття 36. Права та обов'язки батьків або осіб, які їх замінюють
[...]

2. Батьки або особи, які їх замінюють, зобов'язані:

[...]

виховувати у дитини працелюбність, шанобливе ставлення до старших за віком, державної мови, регіональних мов або мов меншин і рідної мови, до народних традицій і звичаїв.

{Абзац шостий частини другої статті 36 із змінами, внесеними згідно із Законом № 5029-VI від 03.07.2012}

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про позашкільну освіту

*(Відомості Верховної Ради України (ВВР),
2000, № 46, ст. 393)*

Розділ I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 7. Мова (мови) навчання і виховання у позашкільній освіті

1. Мовою позашкільної освіти є державна мова.

2. Застосування мов у позашкільній освіті визначає Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

{Стаття 7 в редакції Законів № 5029-VI від 03.07.2012, № 2704-VIII від 25.04.2019}

Стаття 9. Основні засади державної політики у сфері позашкільної освіти

1. Державна політика у сфері позашкільної освіти здійснюється на принципах:

доступності позашкільної освіти громадянам України незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак;

Розділ II. ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Стаття 14. Створення, реорганізація, ліквідація та перепрофілювання закладу позашкільної освіти

[...]

2. Заклади позашкільної освіти створюються з урахуванням соціально-економічних, національних, культурно-освітніх, духовних і мовних потреб за наявності необхідної навчально-методичної та матеріально-технічної бази, педагогічних кадрів, а також з дотриманням вимог санітарного законодавства.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про наукову і науково-технічну діяльність

(Відомості Верховної Ради України (ВВР),

2016, № 3, ст. 25)

Розділ I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 3⁻¹. Мова наукової та науково-технічної діяльності

1. Мовою у сфері наукової та науково-технічної діяльності є державна мова.

{Розділ I доповнено статтею 3⁻¹ згідно із Законом № 2704-VIII від 25.04.2019}

Розділ II. ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБ'ЄКТІВ НАУКОВОЇ І НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття 9. Керівник наукової установи

[...]

3. Кандидат на посаду керівника державної наукової установи має вільно володіти державною мовою, мати науковий ступінь доктора наук або доктора філософії і стаж роботи на посадах наукових працівників та (або) науково-педагогічних працівників не менш як 10 років. Власник (власники) або уповноважений ним (ними) орган може (можуть) установити додаткові кваліфікаційні та інші вимоги до кандидата на посаду керівника державної наукової установи, що впливають із специфіки діяльності цієї установи.

Стаття 22. Ідентифікаційний комітет з питань науки

[...]

5. Пропозиції щодо кандидатів у члени Ідентифікаційного комітету [...]

Для формування складу Ідентифікаційного комітету центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері наукової і науково-технічної діяльності, оприлюднює українською та англійською мовами оголошення про конкурс на своєму офіційному веб-сайті та надсилає на адресу наукових комітетів Європейської комісії, громадських наукових організацій, що представляють вітчизняну та світову наукову спільноту, прохання подати пропозиції щодо кандидатів у члени Ідентифікаційного комітету з урахуванням вимог, визначених цим Законом. [...]

Наукове видання

ДЕМСЬКА Орися Мар'янівна
ЧЕРНЯК Андрій Миколайович

МОВА. ПРАВО. БЕЗПЕКА

Монографія

Редактор *А. А. Лавренко*
Коректор *А. А. Лавренко*
Технічне редагування
та комп'ютерна верстка *Т. В. Єжової*
Дизайн обкладинки *І. В. Омельчук*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 11,16.
Обл.-вид. арк. 8,79. Тираж   прим. Заявка № _____

Видавець і виготовлювач
Національна академія Служби безпеки України,
03066, м. Київ, вул. Михайла Максимовича, буд. 22.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6844 від 17.07.2019